

**NXOPANXOPO WA XITAYELA XA MUTSARI
EKA NOVHELE YA NSUKU WA MINA NA NDZI
TA N'WI KUMA HI W. R. CHAWUKE (AN
ANALYSIS OF STYLE IN W. R. CHAUKE'S
NOVELS NSUKU WA MINA AND NDZI TA N'WI
KUMA)**

BY

R. L. MOKONE

SUBMITTED IN PARTIAL FULFILMENT FOR

THE DEGREE OF

MASTER IN AFRICAN LANGUANGES

(MINI-DESSERTATION)

IN THE

DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES

School of Languages and Communication Studies

AT THE

UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR : DR OR CHAUKE

YEAR : 2015

DECLARATION

I declare that **Nxopaxopo wa xitayela xa
mutsari eka novhele ya Nsuku wa mina na
Ndzi ta n'wi kuma** (An analysis of style in W.R.
Chauke's novels Nsuku wa mina and Ndzi ta
n'wi kuma) hereby submitted to the University of
Limpopo, for the degree of Masters of Arts in the
Department of Languages, has not previously
been submitted by me for a degree at this or any
other University, that is my work in design and in
execution, and that all material contained herein
has been duly acknowledged.

R.L. MOKONE (Ms)

2015

INITIALS AND SURNAME

YEAR

SIGNATURE

(i) XIKHENSO

Ndzi khensa Xikwembu ku ndzi fikisa kwala, hikuva loko a ku nga ri Xona a ndzi ta va ndzi nga fikisanga tidyondzo ta mina emakumu. Dokodela O. R. Chauke, muleteri wa mina a ndzi ta va yini loko a wu nga rhangangi emahlweni u ndzi pfulela ndlela, u susa mahlwehlwe u hundla swikhwatana. Ndzi khensa ndzi vuyelela u nga lahli. Profesa Madadzi ndza khensa ku va na wena u hoxile xandla eka ndzavisiso lowu.

Nuna wa mina Busani Benjamin Mnisi, Dumezulu ndzi khensa ku ndzi seketela, ku twisisa ni swiyimo leswi a ndzi ku hundzisa eka swona ku kota ku kuma vutivi lebyi, inkomu swakala swo fana na sweswo. Vatswari va mina, tatana Van Rooi Mokone na manana Raina Mokone, Vamakwerhu ndzi khensa nseketelo wa n'wina. Vanghana va mina Thandy Shabangu na Thembi Khosa nseketelo wa n'wina ndzi wu vonile, hikuva a mi ndzi tiyisa nhlana eka ndzavisiso lowu. Ndza khensa. Makwerhu, manana Eunice Sibanyoni, a ndzi ta va mani loko a wu lo ala ku ndzi deyisa, a wu ndzi helelanga mbilu. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela. Inkomu.

XIFUNDZO

Hi buku leyi ndzi fundza vatswari va mina lava nga ndzi komba nyagwa wa xikolo.

(ii) NKATSAKANYO / NKOMISO

NDZIMA YA 1: Eka ndzima leyi, ndzi ta andlala mpimanyeto wa ndzavisiso lowu ku nga; manghenelo, xititimende xa xiphiqo, xikhongelo xa ndzavisiso, nkoka wa vundzeni bya tsalwa, mitirho leyi endliweke na nhlamuselo ya mathema

NDZIMA YA 2: Matimu ya W .R .Chauke, nkomiso wa matsalwa ya **Nsuku wa mina** na **Ndzi ta nwi kuma**. Mikongomelo na tinhlamuselo ta yona.

NDZIMA YA 3: Eka ndzima leyi hi laha hi hlamuselaka mitlimbo na tinxaka ta yona.

NDZIMA YA 4: Xo sungula hi ta hlamusela ta vumunhuhati, vutumbuluxi bya vatlangi na swifaniso swa misavu kumbe mafenya.

NDZIMA YA 5: Eka ndzima leyi, hi laha hi nga ta nyika swikombiso; nxopaxopo wa ririmi na xitayela xa mutsari laha hi nga ta xopaxopa, xivulwanwe, xivulwampfilungano swivuriso na swivulavulelo, swifaniso swo khorwisa miehleketo na ririmi ro gega.

NDZIMA YA 6: Ku dlayiseta na swibumabumelo swi andlariwile eka ndzima leyi.

(iii) SUMMARY

CHAPTER 1: This chapter outlines as follows : The introduction , cause affects, aim of the study, problem statement of the research , value of the research, research method to be used , literature review and definitions of terms.

CHAPTER 2: This chapter outlines the detailed biography of the writer W .R. Chauke, summary of literature in the selected books of **Nsuku wa mina** and **Ndzi ta n'wi kuma**.

CHAPTER 3: In this chapter different types of conflict will be defined and also explain each types.

CHAPTER 4: In this chapter we will explain what is characterisation, allegorical figure and caricature.

CHAPTER 5: This chapter will focus on the analysing of language and different style of the author in the selected novels.

CHAPTER 6: This chapter concludes the research by outlining the findings and giving recommendations.

NONGONOKO WA VUNDZENI

NDZIMA YA 1

PHEJI

1. MANGHENELO	1
1.1 Xitatimendhe xa xiphiqo	1
1.2 Xikongomelo xa ndzavisiso	2
1.3 Nkoka wa ndzavisiso	2
1.4 Maendlelo	2

2. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

2.1 Machete (2001)	3
2.2 Myakayaka (2011)	4
2.3 Maswanganyi (2000)	4
2.4 Golele (2002)	4
2.5 Nkuzana (1996)	5

3. NHLAMUSELO YA MATHEMA

3.1 Xitayela	6
3.2 Vumunhuhati	7
3.3 Ririmi	8

NDZIMA YA 2

2.1 Matimu ya mutsari W. R. Chauke	10
2.2 Nkomiso wa matsalwa	11
2.2.1 Ndzi ta N'wi kuma	11
2.2.2 Nsuku wa Mina	14
2.3 Mikongomelo	18
2.3.1 Nhlamuselo ya nkongomelo	18
2.3.2 Nkongomelo eka tsalwa ra Ndzi ta n'wi Kuma	19
2.3.3 Nkongomelo eka tsalwa ra Nsuku wa Mina	20

NDZIMA YA 3

MITLIMBO NA TINXAKA TA YONA EKA MATSALWA YA NDZI TA N'WI KUMA NA NSUKU WA MINA

3.1 Nhlamuselo ya Ntlimbo	21
3.2 Tinxaka ta Ntlimbo.....	21
3.2.1 Ntlimbo wa le handle	22
3.2.2 Ntlimbo wa le ndzeni	23

NDZIMA YA 4

4.1 Swimunhuhatwa swa nthathelo	25
4.2 Swifaniso swa misavu kumbe mafenya	27

NDZIMA YA 5

5. RIRIMI NA XITAYELA

5.1 NDZI TA N'WI KUMA

5.1.1 Xivulwan'we	31
5.1.2 Xivulwampfilungano	31
5.1.3 Swivuriso na Swivulavulelo	34
5.1.4 Xihlambanyiso	54
5.1.5 Xithathelo	54

5. 2 NSUKU WA MINA

5.2.6 Swivuriso na swivulavulelo	56
5.2.7 Xivulwampfilungano	84
5.2.8 Xivulwan'we	87
5.2.9 Swifaniso swo khorwisa miehleketo	88
5.2.10 Xithathelo	89
5.2.11 Xifananiso	90
5.2.12 Xisasi	91

NDZIMA YA 6

6. NKATSAKANYO

6.1 Ku dlayiseta	93
6.2 Swibumabumelo	93

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	95
--------------------------------------	-----------

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

Ririmi i nchumu lowu tirhisiwaka masiku hinkwawo na swona i ra nkoka swinene. Ririmi i nchumu lowu vanhu va wu tirhisaka ku burisana na ku fambisa mahungu ya nkoka. Ririmi i xihlawulekisi xa nkoka exikarhi ka vanhu na swiharhi, ku hava vutomi handle ka ririmi. Swilo hinkwaswo leswi hanyaka swi ni tindlela to hambana ta matirhiselo ya ririmi hi ku hambana ka mikarhi, ndhawu ni swikongomelo swa mburisano wo karhi.

2. XITATIMENDE XA XIPHIQO

Mutsari un'wana na un'wana u na ndlela leyi a paluxaka hungu ra yena ha yona. Tindlela leti ti katsa mapaluxelo ya hungu, mavekele ya tindzimana, mahlawulelo ya marito ni matirhisele ya ririmi ro dzika. Ndlela leyi mutsari a paluxaka hungu ha yona, maandlalelo ya nkongomelo ni mavumbelo ya swimunhuhakwa hinkwaswo leswi swi vumba xitayela xa mutsari. Van'wana vatsari va tirhisa ririmi ro dzika, hinkwaswo leswi swi vuya ka nchumu wun'we ku nga xitayela.

Ku leha ni ku koma ka mitila, ku tirhisiwa ka swivuriso na swivulavulelo hinkwaswo leswi swi wela ehansi ka nhlokomhaka ya xitayela. Chauke eka matsalwa ya yena u tirhisile xitayela xo ka xi nga tolovekanga, xitayela xo fuwa swinene. Mahlawulele ya swimunhuhakwa, mbangu ni matirhiselo ya yena ya marito i swa xiyimo xa swona swi ri swoxe hikokwalaho hi vonaka swi fanerile ku endla ndzavisiso lowu wa xitayela.

3. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa ndlela leyi Chauke a humelerisaka hungu ra yena ha rona. Chauke a ngo tirhisa marito mo hulahula kumbe marito njhe, kambe u swi endla hi ndlela ya vurhon'wana yo hluteka. Ndzavisiso lowu wu tlhela wu lemukisa vatsonga leswaku va nga rivali timintsu ta vona laha va davukaka kona, hi ku hlaya matsalwa yo hambana hambana leswaku va ta kota ku hluvukisa ririmi ra vona.

4. NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku dyondzisa vanhu hi matirhiselo ya marito ni swihlawulekisi swin'wana swa ririmi, ndlela leyi vatsari va phofulaka ku titwa ka vona ha kona. Nkoka wun'wana i ndlela leyi mutsari a hlamuselaka swimunhuhatwa ha yona ku paluxa swin'wana swa nkoka eka vutomi kumbe mahanyelo ya hina. Eka ndzavisiso lowu ku tlhela ku hlohletela vantshwa leswaku va endla milavisiso yin'wana no tlhela va tiva leswaku ku hlaya matsalwa swa hungasa na ku dyondzisa mahanyelo eka vutomi bya siku na siku. Swin'wana i ku lemukisa vahlayi va matsalwa nkoka wa ririmi ro gega, na matsalwa yo hlaya ni yo runguriwa hi nomo.

5. MAENDLELO

5.1 NXOPAXOPO WA VUNDZENI BYA TSALWA

Maendlelo lawa ya ku xopaxopa vundzeni bya tsalwa ma tirhisiwa ku paluxa mhaka yo karhi eka tsalwa, nakambe hi nga vula leswaku maendlelo lawa ya nyika nkarhi eka mulavisisi ku xopaxopa tsalwa hi vuenti ku endlela leswaku a kuma kumbe ku twisisa nkongomelo wa tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa. Hi marito man'wana, i ndlela yo lava ku dyondza miehleketo ya mutsari hi vuenti. Leswi swi seketela hi Nuendorf (2002:10) loko a ku:

Textual analysis is a summarising, quantitative analysis of message that relies on the method scientific including attention to the objectivity, intersubjectivity, a priority, design, reliability, validity, generalisation, replicability and hypothesis testing and is not limited as to the type of variable that may be measured or the context in which the message are created or presented.

Marito lawa ya hlamusela leswaku nxopaxopo wa vundzeni bya tsalwa i ndlela leyi valavisisi va yi tirhisaka ku komisa mahungu ha yona, leri ri vaka ri ri ra nkoka swinene ri tlhela ri tshembisa, leri mutsari a lavaka ku ri hundzisa kumbe ku ri paluxa. Crystal (1985:71) u hlamusela nxopaxopo wa vundzeni bya tswalwa hi ndlela leyi:

Textual analysis is the skill of deconstructing media text, that is, a detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey the message.

Hi ku katsakanya, nhlamuselo leyi yi kombisa leswaku maendlelo lawa ku xopaxopiwa timhaka leti kongomaka vutomi kumbe mahanyelo ya vanhu va tinxaka to karhi.

6. MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

Nhlokomhaka yo yelana ni mlavisiso yi endlwile hi swidyondzeki swo hambanahambana, leswi na swona swi xopaxopeke matirhisele ya ririmi ya mutsari eka tinovhele ta matsalwa ya Xitsonga.

6.1 Machete (2001)

Machete u endlile ndzavisiso hi tin'wana ta tinovhele ta Xitsonga. Eka ndzavisiso wa yena u xopaxopile swiyenge swa novhele ku nga kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, mbangu ni ririmi. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna hikuva ku kumeka ku ri na vutshila ni ku humelela eka leswi a tinyiketeleke ku swi endla hi mayelana ni nxopanxopo lowu. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku seketela ndzavisiso lowu hi wu

endlaka, ku kota ku yisa emahlweni ku antswisa xiyimo xa dyondzo ya milavisiso ya tinovhele ta matsalwa ya Xitsonga.

6.2 Myakayaka (2011)

Myakayaka u endlile ndzavisiso hi tinovhele ta C.M. Lubisi, laha a kombiseke vumunuhati bya tinovhele ta *I vutomi, qhweta* na *xijahatana*. Eka tinovhele leti u kombisile ngopfu mikongomelo ya matsalwa lawa, laha eka wona a dyondzisaka vanhu leswaku ku tikeriwa evuton'wini a swi fanelanga ku endla swo huma endleleni. Leswi swi tlhlela swi hi dyondzisa leswaku loko munhu a tikeriwa u fanele ku dyondza xiyimo xexo xo tika.

6.3 Maswanganyi (2000)

Maswanganyi u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya hakelo ya swiendlo eka tsalwa ra *N'waninginingi ma ka tindleve* hi F.A. Thuketana. Maswanganyi u xopaxopile vumunhuhati na nkongomelo. Xitsalwana xa Maswanganyi xi ta hi pfuna ngopfu ku twisisa mapaluxele ya vumunuhati.

6.4 Golele (2002)

Golele u xopaxopile ririmi ra tinovhele ta nhungu ta Xitsonga hi laha nhlokomhaka ya yena yi kombisaka hakona. Ndzavisiso lowu wu kongoma ririmi ra tinovhele leti xopaxopiweke ta *W.R. Chauke – Nsuku wa mina, T.H. Khosa – Mulunguntima, D.C. Marivate – Sasavona, H.W.E. Ntsanwisi Masungi M'fana wa ka Mashele na F.A. Thuketana – N'waninginingi ma ka tindleve*. Ririmi ri xopaxopiwile mayelana ni ku paluxa nkongomelo, na xitayela xa mutsari xa matirhisele ya ririmi eka swimunhuhatwa. Ntirho lowu wu ta hi pfuna ku seketela ndzavisiso eka xitayela xa mutsari xa matirhisele ya ririmi.

6.5 Nkuzana (1996)

Nkuzana u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *A critical assessment of B.K.M. Mtombeni's creative work*, laha a paluxeke mikongomelo, ntlimbo, na vumunhuhati. Leswi swi boxiweke u swi xopaxopile hi vurhon'wana eka mitlangu ya *Malangavi ya mbilu*, *Vuhlangi bya vuhlangi* na *Mihizo ya kayivela*. Ntirho lowu wu endlile hi ndlela yo saseka swinene, hi ku valavisisi va pfumelelana na yena eka swo tala swa ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa ndlela leyi xitayela xi xopaxopiwaka ha yona.

7. NHLAMUSELO YA MATHEMA

7.1 XITAYELA

Xitayela i ndlela leyi mutsari a tirhisaka ririmi ku paluxa hungu ra yena. Hungu leri a ngo ri paluxa ntsena, kambe u tirhisa xitayela xo karhi ku endlela leswaku ntirho wa yena wu koka rinoko ra vahlayi. Adey (1976:278) u hlamusela xitayela hi ndlela leyi: “word style refers to the way in which the message is expressed”. Laha va kombisa leswaku xitayela i ndlela leyi hungu ri paluxiwaka ha yona. Abrams (1993:104) u ri:

The characteristics manner of expression in prose or verse, is how a particular writer says things involves examination of words, his words, his figure of speech, the devices (rhetorical) the shape of his paragraphs indeed, of every conceivable aspects of his language and the way in which he uses it.

Ntshaho lowu wu kombisa xitayela ku ri ndlela leyi tirhisiwaka eka matsalele ya prosi kumbe ya tindzimana ku paluxa vutshila bya mutsari eku hundziseleni ka hungu ra yena. Xitayela xi kombisa vutshila lebyi mutsari a nga na byona ku kambela ni ku kuma tindlela tin'wana to hundzisa hungu ra yena. Algeo, John and Thomas (2004:142) vona va hlamusela xitayela hi ndlela leyi:

Style is the means by which the writer, or in, Linguistic jargon 'encodes' ensures that his Message is decoded in such a way that a Reader not only understands the information conveyed but shares the writer's attitude towards it.

Nhlamuselo leyi yi kombisa xitayela ku ri ndlela leyi mutsari a yi tirhisaka ku tiyisisa leswaku hungu leri a ri paluxeke a ro twisisiwa ntsena hi muhlayi, kambe u tlhela a va ni mavonele yo fana ni ya mutsari mayelana na hungu rero. Cuddon (1996: 12) u hlamusela xitayela a ku:

Style the use and arrangement of language, the selection of words and pacing and pattering with which one puts them together. Style involves the author's characteristic manner of expression, in that it shapes all the element of fiction in a narrative.

Ntshaho lowu wu kombisa xitayela ku ri ndlela leyi mutsari a longoloxaka ririmi, ku hlawula marito, mavekele ya marito hi ndlela leyi a ma hlanganisaka ha yona ku paluxa hungu ra yena, Xitayela xa mutsari xi katsa maendlelo ya yena nw'ini yo humelerisa hungu, xi pfuneta ku vumba swiyenge hinkwaswo swa ndzungulo wa yena.

7.2 VUMUNHUHATI

Vumunhuhati i ndlela leyi mutsari a humelerisaka vumunhu bya swimunhuhatwa leswaku swi hanya no khorwisa eka vahlayi. Vumunhuhati ku nga ha va ndlela leyi swimunhuhatwa swi paluxiwaka xiswona ku ya hi swiendlo, leswi van'wana va swi vulaka hi vona, na mbangu lowu va nga le ka wona. Show (1976:50) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

The creation of image of imaginary persons in drama, narrative poetry, the novels and short stories is called characterization.

Eka ntshaho lowu swifaniso hi swona vatlangi lava mutsari a vulavulaka hi vona va faneleke va hanya eka swiphato, tinovhele na mitlangu. Show (1979: 51) u tlhela vula leswaku:

... Is effective narrative literature, fictional person, through characterization become credible that they exist for the reader as real people.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku eka mikarhi yin'wana muhlayi a nga kuma a tifananisa na swin'wana swimunhuhatwa, kumbe xana muhlayi a nga tikuma a pfumelelana na leswi swi endliwaka kumbe ku kanetana na swona hi ku hetiseka. Wellek na Warren (1977:32) va hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

... the principle of characterization in literature has always been defined as that of combining the 'type' with the individual showing the type of in the individual.

Ntshaho low wa ha tshikelela leswaku i mfanelo ya mutsari ku humelerisa ntiyiso wa swimunhuhatwa ku ya hi mahanyelo ya swona hi ku hambanahambana ka swona. Taylor (2005:253) u hlamusela vumunhuhati hi ndlela leyi:

... Is the art of creating characters for a narrative? including the process of conveying Information about them. It may be employe in dramatic work of art or everyday conversation.

Ntshaho wu tiyisisa leswaku vumunuhati i matirhiselo ya mutsari ya vutshila ni mavekelo ya yena ya timhaka eka swimunuhatwa ku nga hava eka ntlangu ku ya hi mavulavulelo ya swona.

7.3 RIRIMI

Ririmi hi roxe na rona mutsari wa ri tirhisa ku paluxa hungu ra yena. Hungu leri a ngo ri paluxa ntsena, kambe u tirhisa xitayela xo karhi ku endlela leswaku ntirho wa yena wu koka rinoko ra vahlayi, mutsari a nga ha paluxa xitayela hi ku tirhisa ririmi ro olova ri tlhela ri va ro fuwa. Roberts, Edgar and Henry (2001:50) va hlamusela ririmi hi ndlela leyi:

...System of symbols for use in communication its sounds, words and phrases represent thoughts of message when put together in patterns.

Laha vatsari va kombisa ririmi ku ri nongonoko wa mifungho leyi tirhisiwaka eka mbulavulo. Loko mifungho leyi yi longoloxiwa hi ku landzelela milawu ya mbulavulo yi kota ku paluxa hungu. Show (1976:141) u hlamusela ririmi a ku:

The expression of ideas by means of speech sounds combined into sentences, this combination answering to that of ideas into thoughts.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ririmi ri xopaxopiwile mayelana ni ku paluxa nkongomelo, mbangu ni swimunhuhatwa. Hi ndlela leyi, ntirho lowu wa seketelana swinene ni lowu endliweke laha hikuva ririmi ni xitayela swi famba swin'we. Swidyondzeki leswi tshahiweke, ku katsa ni swin'wana swi seketela nxopanxopo wa matsalwa ku ya hi vatsari vo hambanahambana va matsalwa ya Xitsonga. Laha ku

xopaxopiwaka ririmi ni swigaririmi eka tinovhele, swirungulwana. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa xitayela xa vatsari vo hambanahambana

NDZIMA YA 2

2.1 MATIMU YA CHAUKE

Willie Richard Chauke u velekiwile hi ti 18 Mhawuri 1958 e Alexandra Township, laha a tlheleke a kuma tidyondzo takwe ta phurayimari exikolweni xa Bovet. Tidyondzo ta sekondari u ti endlile eswikolweni swa le henhla swa Alexandra na Thembisa. U tlhandlekerile hi tidyondzo ta digiri na dipuloma etiyunivhesiti ta Yunisa na Wits.

Mutsari u tirhile eka Ndzawulo ya Dyondzo etikholichini, ta dyondzo ni le yunivhesiti laha a ri eka swiyimo swo hambanahambana leswi landzelaka: Mabalana, mudyondzisi, murhijisitara na mupfuna mulawuri. Mitirho ya yena ya matsalwa yi katsa; **Ndzi ta n'wi kuma** leyi kumeke xiyimo xa vumbirhi eka mphikizano wa va-tsari, **'Ntlhontlho'** leyi tlhomiweke risiva ra ndzhangelo, ni ku va a ngenile eka nhlengelo wa swiphato wa **'Madaladala'**.

Matsalwa yakwe man'wana ya katsa; **Nsuku wa mina, Mihlovo ya ntwanano, Ntiyiso Ntsena** na **'Ndhuma na Xuma'**. U tsarile ni mintlangu yo hlayanyana eka xitichi xa radio ya Munghana Lonene leyi yin'wana ya yona ku nga; **Endla pulani phela** na **Education nkatanga**.

2.2 NKOMISO WA MATSALWA

2.2.1 NDZI TA N'WI KUMA W.R.Chauke

Tsalwa leri ri vulavula hi maphorisa lava a ya tirha ntirho wa vona, kambe exikarhi ka vona a ku ri na lava a va nga tshembekanga na lava a va tshembekile. Sejeni Mantengu a ri un'wana wa lava vo ka va nga tshembekanga. Nanhlikanhi a ri phorisa loko ri pela a ri xigevega. Lowu a wu ri ntolovelo wa yena wo tirha hi ku kala vutshembeki. Exitichini xa maphorisa xa Tiyani ku fike laha a va lava murhangeri wa xona. Lefuthenente Mathevula u vile a tivisa Mantengu hi vurhangeri lebyi. Sejeni Mantengu hi ku rhandza swilo swa vukungundzwana u komberile Mathevula leswaku a n'wi endlela pulani yo kuma ntirho lowu wa vurhangeri.

Mathebula u byerile Mantengu leswaku lexi yena a nga ta endlaka xona, u ta tivisa sejeni Mbambu hi ta vurhangeri lebyi, leswaku u fanele ku kuma vanhu lava endleke vugevenga evhengeleni ra ka Machipisana hi masiku ya khume ntsena. Xikongomelonkulu a ku ri ku sivela Mbambu vurhangeri lebyi hikuva a va swi tiva leswaku loko vo ka va nga n'wi pimeli masiku u ta byi kuma vugevenga lebyi hikuva a chivirika. Lefuthenete Mathevula u vile a tivisa sejeni Mbambu hi ta vurhangeri lebyi a byi laveka. Kunene u vile a n'wi byela leswaku loko a lava vurhangeri lebyi, a a fanele ku kuma swigevenga leswi phangeke no hisa vhengele ra ka Machipisana hi masiku yo ringana khume ntsena. Sejeni Mbambu u vile a swi amukela hikuva na yena a vona leswaku milandzu leyi a yi mangariwa a yi helela emoyeni.

Mhangu leyi a yi n'wi vava hikuva vulavisisi lebyi a byi endlwile a byi nga n'wi enerisi na swintsongo. Mbambu u vile a sungula vulavisisi bya yena hikuva a tiva xivuriso xa Vatsonga lexi nge, xinamu xi dlele nkwahle. Sejeni Mbambu u vile a tihlanganisa na n'winyi wa vhengele yena nkulukumba Sambo, laha a n'wi konaniseke swivutiso swi ngariswingani, kambe ku ve hava ni nhlanga leyi humeke ngati. Mbambu a nga helanga matimba, u vile a ya sungula ku handzahandza enkumeni wa vhengele hikuva a ri tswe ri ku lohlo. Loko a ri karhi a handza u hlanganisiwile hi khiya leri na rona a ri tshwile. Khiya leri ri n'wi nyikile matimba yo ya emahlweni ni vulavisisi bya yena. Loko a ha ri kwalaho u hlamarisiwile hi movha lowu hundzeke hi rivilo, movha

lowu wu n'wi chavisile swinene kutani u vile a tela hi miehleketo yo landzelela mavhilwa ya movha lowu. Xihlamariso hi leswaku movha lowu a wu ri wa Sejeni Mantengu, kutani leswi swi endlile leswaku Mbambu a tela hi ku solela Mantengu eka mhangu leyi. Siku rin'wana sejeni Mbambu na sejeni Mantengu va fikile entirhweni va xewetana tani hi masiku, leswi swi nga hlarisa sejeni Mbambu u vonile nghohe ya sejeni Mantengu yi nga tsakisi tani hi masiku laman'wana.

Siku na siku Mbambu a xiya Sejeni Mantengu. Leswi swi endlile leswaku ntirho wa Mbambu wu olova hikuva Mantengu a cinca nghohe, a kwalala bya nkwerha, milomo yi basulukile hikuva a swi vona leswaku se ximanga xi ta huma esakeni. Hambiswiritano, sejeni Mbambu a nga tshikanga ku endla vulavisisi bya yena. Siku leri landzelaka Mbambu u vile a endzela evhengeleni ra ka Pfunani laha a ku vatliwa na swikhiya swo hambanahambana.

Mbambu u fikile a humesa khiya leri a ri thumbeke enkumeni wa vhengele ra ka Machipisana, kutani a vutisa leswaku xana swikhiya swa muhlovo lowu a wu khomile swa vatliwa eka vona xana? N'wini wa vhengele u n'wi hlamurile leswaku swa vatliwa. Sejeni Mbambu u vutisile leswaku swona swi pfula eka minyangwa hinkwayo ke? Nhlamulo ku vile ina. Sejeni Mbambu u tlhele vutisile leswaku sejeni Mantengu u tshama a ta evhengeleni ku ta vatlisa makhiya xana? Va n'wi hlamurile leswaku wa va vhakela a ta dyondza no vatla. Leswi swi nyikile Mbambu matimba yo endla vulavisisi hikuva khiya a ri ri na timhaka. Leswi swi endle leswaku a tlhelela eka Machipisana ku ya konanisa vatirhi. Vatirhi va vitaniwile hi ku hambanahambana ka vona, kambe va hlamula leswi a va tiva swona ntsena.

Loko va ri karhi va nghena, ku nghenile manana un'wana loyi a nga bava a khalakatsa loko a ri karhi a vutisiwa swivutiso. Manana u arile ku hlamula, a vula leswaku yena a nge hlamuli nchumu hikuva maphorisa va languta loko va endla vulavisisi. Manana u vile a boxa leswaku loko maphorisa va nga kumangi vadlayi va mulume wa yena N'wamba loyi a ri qhweta, yena a nge hlamuli swivutisa swa sejeni Mbambu. Mbambu a nga n'wi sindzisanga manana loyi hikuva na yena mhaka leyi ya N'wamba a yi tiva leswaku yi helele moyeni. Mbambu u tlhelerile e hofisi laha a fikeke eka mabalani a kombela buku leyi a ku sayineriwa eka yona, u vile a languta hinkwako laha a ku sayina sejeni Mantengu. Mbambu u kumile leswaku misayino

hinkwayo a yi nga ri ya ntiyiso ku ya hi mikarhi leyi a sayina hi yona Matengu. Minsayino leyi humelerile hi mikarhi leyi ku phangiweke evhengeleni ra ka Machipisani, laha yi tlheleke yi seketeriwa hi sejeni Mathebula. Hinkwaswo leswi swi nyikile Mbambu matimba eka vulavisisi bya yena. Mbambu u tlhele a swi vona xikan'we leswaku Mantengu u hoxile voko eka vukhamba lebyi.

Mbambu u yile ni le garaji ya ka Best motors laha ku xavisiwaka timovha ku endla vulavisisi. Mbambu kumile leswaku sejeni Mantengu a xavile movha wo durha swinene, na swona leswi swi n'wi chavisile hikuva mali leyi a hola yona a yi nga fikeleli ku xava movha lowu. Mbambu u vile a endzela na le bangi ya laha na kona a kumeke leswaku Mantengu a ri na mali yo tala swinene. Sejeni Mbambu u yile emahlweni na vulavisisi laha a kumeke leswaku Mantengu ni makwavo wa yena Mzamani hi vona va gevengeke evhengeleni ra ka Machipisana, laha va tirhiseke xikhiya lexi a xi vatleke evhengeleni ra Pfunani. Eka vulavisisi bya yena u kumile ni leswaku hi vona va dlayeke na nkulukumba N'wamba loyi a ri qhwetha.

Loko a ta va a kumile hinkwaswo leswi u landzile sejeni Mantengu laha a n'wi kombeke vumbhoni hinkwabyo lebyi a byi endleke, byi khumbaka yena hi xiviri. Mbambu u kombile lefuthenete Mathebula hinkwawo manyala lawa ya endliweke hi Mantengu. Endzhaku ka loko a tivisile Mantengu hi vumbhoni lebyi a byi khumba yena, Mantengu u vile a luka mano yo dlaya vuthala lebyi hi ku hisa muti wa sejeni Mbambo. Nkateko wa kona Mbambo ni nsati wa yena a va vhakile, a va nga ri kona endzeni ka yindlu loko yi tshwa.

Mbambo a nga helanga mbilu hi khombo rin'we u vile a landza Mzamani makwavo wa Mantengu ku ya n'wi konanisa, laha ku sunguleke nyimpi. Mzamani u vile a ringeta ku lava ku dlaya sejeni Mbambo, kambe u vile a pona ri ahlamile kutani ku fa yena Mzamani. Mantengu na yena a ri n'wi pelelanga tinsimbi ti vile ti n'wi rhesela, laha Mbambu a n'wi yiseke ekhotsweni. Loko a ta va fikile na yena ekhotsweni u lerisile leswaku a sechiwa a nga se pfaleriwa, kutani lefuthenete Mathevula a vula leswaku a nga sechiwi. Loko sejeni Mbambo a ha hlamusela no komba vumbhoni bya vukhamba le byi Mantengu a byi endleke, tani hi leswi a rhumiweke ku endla vulavisisi lebyi, ku twakale huwa ya xibalesa endzeni ka khotso. Mbambo na Mathebula va vile va ya laha huwa a yi twala kona laha va kumeke leswaku sejeni

Mantengu u ti baleserile. Sejeni Mbambo u vile a beriwa mandla eka ntirho lowu a wu endleke wo kuma swigevenga leswi phangeke swi tlhela swi hisa vhengele ra nkulukumba Machipisana hi masiku ya khume ntsena. Sejeni Mbambu u vile a va murhangeri wa xitichi xa maphorisa xa Rhangani tanihilaha a tshembisiwile hakona.

2.2.2 NSUKU WA MINA

Tsalwa leri ri vulavula hi matiko lawa a ya khomile nhlengeletano hi xikongomelo xo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Huvo ya ndzavisiso yi vile yi simekiwa, laha ku hlawuriweke varhangeri lava ku nga ta va vona vayimeri va misava hinkwayo. Eka huvo ya kona va hlawurile Vakulukumba lava landzelaka: Nkulukumba Mitterand wa le Furwa, a ri mutshami wa xitulu, nkulukumba Young wa le Amerika, a ri museketeri wa mutshami wa xitulu, nkulukumba Brown wa le Australia, a ri matsalana, Seretse wa le Botswana, Rabinski wa Czechoslovakia na nkulukumba Junod. Vakulukumba lava va tsevu hi vona lava hlawuriweke ku fambisa ntirho wo tisa ku rhula eka matiko ya misava, leyi a yi vuriwa United Nation Organization. Huvo leyi yi vile yi twanana leswaku va fanele ku ya sungula ntirho wa vona wo tisa ku rhula eAfrika-Dzonga.

Loko huvo ya ndzavisiso ya ha tilulamisela ku sungula ntirho wa yona, hi tlhela hi twa hi ta ntlawa wu n'wana wa laha Afrik-aDzonga lowu vuriwaka Project Midas. Varhangeri va wona hi lava landzelaka: Wolfaardt, Van der Merwe na Styne. Vakulukumba lava a va twanane na ntlawa wa le Amerika ku cincana hi nsuku lowu a wu fanele wu suka eAfrika-Dzonga ku ya eAmerika. Loko Project Midas na yona ya ha lulamisa ta mafambeke ya nsuku ku ya eAmerika, hi tlhela hi twa hi ta ntlawa wu n'wana wa swigevenga wa le Amerika lowu na wona a wu swi twalerile leswaku ku na nsuku lowu nga ta suka laha Afrika-Dzonga wu ya eAmerika. Varhange wona hi lava landzelaka: Smith, Roberts na Martin.

Smith na vanghana va yena va twananile ku tirhisa nkulukumba Young wa huvo ya ndzavisiso leswaku a va yena loyi a nga ta va tivisa hi ta mafambeke ya nsuku ku suka eAfrika-Dzonga ku ya eAmerika hikuva a va swi tiva leswaku Young swi nge endle a nga ri tivi kungu leri ra nsuku. Smith, Roberts na Martin va twananile leswaku va fanele va xiyaxiya mafambeke ya Young ya le xihundleni, ya vugangu leswaku va ta kota ku n'wi phasa hikuva a va swi tiva leswaku Young eka xiyimo lexi

a nga ka xona, a nga fanelanga a endla ta vugangu. Smith na ntlawa wa yena va twananile leswaku va fanele ku lava muteki wa swifaniso leswaku a teka Young swifaniso swa loko a ri na nhwana loyi a rhandzana na yena Charlotte. Kunene va endlile tano, laha va xaveke muteki wa swifaniso loyi a vuriwaka Stout leswaku a teka Young swifaniso swa loko a ri na nhwana wa yena Charlotte exihundleni. Stout u endlile hi laha va n'wi lerisike hakona, u landzelerile Young ku kondza a n'wi kuma kutani a n'wi teka swifaniso, kutani a swi nyika Smith.

Smith u vile a ya komba Young swifaniso leswi, kutani a n'wi lerisa leswaku u fanele ku va tivisa hi ta mafambeke ya nsuku ku suka eAfrika-Dzonga ku ya eAmerika handle ka swona u ta n'wi paluxa eka manyala lawa a ya endlaka ya vugangu. Young a boheka ku teka swileriso swa va Smith. Loko Young a ri Afrika-Dzonga u vile a boheka ku tivisa Smith na ntlawa wa yena vuxokoxoko hinkwabyo bya mafambelo ya nsuku. Smith na ntlawa wa yena va vile va twanana ku lava ntlawa wa swigevenga leswi ku faneleke ku va swi nga ta tirhisiwa ku phanga nsuku.

Smith, Roberts na Martin va twananile ku ya humesa ntlawa wa swigevenga leswi a swi khomiwile swi ri ekhotsweni ra Ellendale hi milandzu yo hambanahambana. Smith na ntlawa wa yena va twananile ku luka rhengu ro ya eka dokodela Small, loyi a ri dokodela wa swibochwa ekhotsweni ra Allendale leswaku a fonela e khotsweni a va tivisa leswaku yena u khomekile swinene a nge swi koti ku ya entirhweni kutani u ta kombela dokodela Whiteside leswaku a n'wi pfala. Kunene va vile va lerisa dokodela Small ku fonela vakulukumba va khotso leswaku u ta rhumela dokodela Whiteside ku ta kambela vabohiwa.

Whiteside loyi a va lava ku ya yena ekhotsweni a ku nga ri dokodela na yena a ku ri xigevenga lexi a xi faneleke ku humesa swigevenga leswi a va lavana na swona leswaku swi ta va swona leswi swi nga ta va phangela nsuku. Mavito ya swigevenga i va; Steward Born, Levi Clout na RandyWood. Dokodela Whiteside u endzerile khotsweni tanihilaha a va kunguhate hakona. Loko a ta va a kombiwile swibochwa, Whiteside u swi nyikile swibalesa ematshan'wini yo swi kambela tani hi masiku. Whiteside na swigevenga swa yena va sungurile ku baleselana na maphorisa, laha Whiteside a nga kota ku balekisa swigevenga leswi a lava swona. Smith ni vanghana va yena va tswananile leswaku va fanele va dlaya dokodela Small na

Whiteside, endzhaku ka loko va va tirhele mitirho leyi a va lava leswaku va va tirhela yona hikuva va nga boxa swihundla swa vona. Vavauna lava va vile dlaya dokodela Wayne na Whiteside. Loko va ta va va kumile swigevenga leswi a va swi lava, va tlhele va lava dokodela Wayne loyi a va lava leswaku a cinca swikandza swa swigevenga leswi balekisiweke ekhotsweni leswaku swi nga ha tiveki eka vaakatiko. Kunene dokodela Wayne u vile a swi cinca swigenga tanihileswi a lerisiwile ku endla tano, eku heteleleni na yena u vile a dlawa handle ka nandzu. Smith ni vanghana va yena va vile va fonela nkulumba Young ku n'wi tsundzuxa hi ntirho lowu na yena va n'wi leriseke ku wu tirha, na yena u vile a va byela leswaku nsuku wu ta fambisa ku yini.

Ntlawa wa Afrika-dzonga ku nga Styne, Van der Merve na Wolfaardt na vona va twananile eswaku va fanele ku sungula ntirho wa vona Project Midas wo heleketa Nsuku eAmerika, laha va twananeke ku tirhisa xikepe lexi a xi tsariwile marito ya Lady faith. Ntlawa wa le Amerika lowu wona a wu rhangeriwile hi nkulukumba Bower, na wona wu vile wu lava ntlawa wo hlanganisa nsuku lowu wona a wu fambisa hi Jim Davis na ntlawa wa timbheveve. Jim Davis na ntlawa wa yena a va famba hi xikepe lexi a xi tsariwile The Brave live longer. Styne na vanghana va yena va vile va sungula riendzo ra vona, laha va nga hlangana na Jim Davis na ntlawa wa yena kutani va cincana laha ntlawa wa Afrika-Dzonga wu va nyikeke nsuku, kutani Jim Davis yena u va nyikile vhilopo leyi a va n'wi lerisile ku va nyika yona, kutani va hambana.

Ntlawa wa Smith wa swigevenga ku nga Born, Clout na Wood na vona tekile riendzo ro hlanganisa nsuku lowu na vona a va rhumiwile ku ya wu phanga. Vona a va tirhisa xihahampukaphatsa. Loko va ri karhi va haha empfhukeni va hlanganile ni xikepe xa The Brave live longer, leswi swi vile xihlamariso eka vona hikuva va byeriwile leswaku va ta hlangana na Lady faith leyi rhweleke nsuku, kutani va vile va duvula xikepe lexi va vula leswaku xi ta va kanganyisa eka ntirho wa vona, kasi xi mbombomela na nsuku. Loko va ya emahlweni na riendzo ra vona, va vonile xikepe lexi a va lavana na xona, kambe xihlamariso hi leswaku a xi kongome eAfrika-Dzonga ematshan'wini yo kongoma eAmerika. Born na ntlawa wa yena va sungurile ku baleselana na ntlawa wa Steyn lowu a wu ri hava nsuku, ku fikela laha hikwavo va baleselaneke va lova ku sala Born loyi a chayela xihahampukaphatsa.

Born u kotile ku rhelerisa xihahampfhukaphatsa xa yena exikepeni xa **Lady faith**, laha a nga kuma leswaku xi hava nsuku handle ka mitsumbu leyi a yi lo n'walalaa! ehansi. Vanghana va Born va vile va dlawa xikan'we na ntlawa wa Steyn, kutani Born u kotile ku hahisa Xihahampfhukaphatsa xa yena hambileswi na yena a ri na mbanga ku kondza a ya fika laha Smith na ntlawa wa yena a va tshamile kona va rindzerile nsuku. U fikile a va balesela hinkwavo, loko maphorisa ya fika ya kumile ku lo n'walalaa! hi mitsumbu ya mune leyi a yi ri ya; Smith, Roberts, Martin na yena Born laha na vona va tsandzekeke ku tiva xivangela xa mafu lawa.

Nkulukumba Young na yena a nga tlhaveriwanga hi sana, loko ntlawa lowu a ri na wona wa nhlangoano wo tisa ku rhula wu fanele ku khoma nhlangeletano wa vurhumiwa bya vona, va kumile leswaku Young u funye buwa khale. Xivangelo xa rifu ra yena a xi tiviwanga, kambe a va n'wi vona a ri karhi a huma ku ya ba riqingo ehandle ka muako lowu a va rhurheriwe ka wona. Huvo ya United Nation organization yi vile yi yimisiwa hikokwalaho ka rifu ra nkulukumba Young. Mujeko lowu a wu tsariwile Word Peace: AN ILLUSION wu vile wu handzuriwa. Loko wu ri nsuku wona ku hava ntlawa lowu wu kumeke hikuva wu mbombomerile ni xikepe xa The Brave live longer lexi va Born va xi baleseleke xa ntlawa wa le Amerika wa Jim Davis.

2.3 MIKONGOMELO

2.3.1 NHLAMUSELO YA MIKONGOMELO

Nkongomelo eka tsalwa hi nga vula leswaku i mhakankulu leyi mutsari a yi tirhiseke, leyi n'wi susumeteke ku kala a ehleketa ku tsala tsalwa ra yena. I mhakankulu leyi mutsari a paluxelaka vahlayi ha yona, leswaku va ta kota ku vona ni ku twisisa leswi vutomi byi vulaka swona, leyi a navelaka ku koka rinoko ra vahlayi leswaku va hlaya tsalwa ra yena hi nkhhikhi. Nkongomelo hi nga tlhela hi hlamusela leswaku hi xona xivindzi xa mhaka leyi mutsari hi ku tirhisa xitori a ringetaka ku kombisa ku paluxela vahlayi yona. Brooks, Purse na Warren (1975: 15) vona va seketela mhaka leyi hi ku vula leswi:

...what we ...call theme, is the governing idea implicit in the original situation of conflict that becomes, in the end, the focal idea what takes to be meaning of the whole story.

Eka Wikipedia, **The encyclopedia** (1990:102) yi ri:

A theme is a main idea, moral, or message, of an essay, paragraph movies, program, books or video games. The message may be about life society or human nature.

Nhlamuselo leyi yi hi kombisa leswaku hungunkulu ra tsalwa ri nga kumeka eka tinxakaxaka to hambana ta switsariwa. Hi ku tirhisa ntlangu muhlayi kumbe mulangutisi a nga kota ku twisisa leswi mutsari a lava ku n'wi byela swona. Tsalwa ri nga va ri vulavula hi vutomi eka vanhu kumbe ku hlamusela hi vutomi bya vanhu.

Nkongomelo wu nga tshikilela miehleketo yo karhi leyi mutsari a ri na yona eka ku paluxela vahlayi va yena. Miehleketo leyi yi nga va yi entile, yi tika ku hatla muhlayi a yi twisisa, kambe a ri na mhaka ya nkoka yo lava ku byela vahlayi va yena. Brooks, Purser na Warren (op. Cit : 5) na vona va seketela mhaka leyi hi ku boxa leswi:

...a piece of fiction basically represents the writer's idea and feelings about life and its meaning in short, what we may call his vision of life.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nkongomelo wu nga va dyondzo leyi kombisaka vunene, kambe a ku vi ku lemukisa muhlayi ku kuma ntiyiso wa vutomi hi yexe, ku fika laha mutsari a tlimbeletaka muhlayi ku kuma ntiyiso wa vutomi hi yexe.

Matsalwa man'wana ni man'wana ya ni nkongomelo wo karhi eka vahlayi kumbe vayingiseri va wona. Eka matsalwa mutshuri u tirhisa swimunhuhatwa hi ku hambanahambana ka swona ku fambisa hungu ra yena. Hungu rin'wana ni rin'wana ri na dyondzo eka muamukeri wa rona.

2.3.2 NKONGOMELO EKA TSALWA RA NDZI TA N'WI KUMA

Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** nkongomelo wa mutsari a ku ri ku hi byela leswaku evuton'wini loko u lava swilo leswinene swi endli hi ndlela yo tshembeka, hikuva loko wo swi endla hi ndlela yo biha ekuheteleleni swi ta humela erivaleni, hikokwalaho Vatsonga vari: "Hambi wo famba enkoveni lundza ri ta vonaka". Mantengu a lava xitulu hi tindlela ta vukungundzwana kumbe vuxisi. Ntirho wun'wana ni wun'wana lowu a fanela a tlakusiwa eka wona a wu kuma hi vuxisi hikuva Mathebula a n'wi tshembile swinene kasi i nyoka. Eku heteleni Mantengu u paluxekile leswaku hi yena a endleke vugevenga no yiva mali ya ka Machisana a tlhela a hisa ni vhengele, laha a tlheleke a tibalesela. Eka Mantengu nkongomelo wa mutsari a lava ku hi dyondzisa leswaku hi fanele ku tirha hi ku tshembeka etikweni.

Nkongomelo wa mutsari eka Sejeni Mbambu a lava ku hi dyonzisa leswaku loko u tirha ntirho wa wena hi ku tshembeka ni ku tiyimisela swi endla leswaku u humelela evuton'wini. Sejeni Mbambo u kumile mihandzu leyinene hikuva a tirha ntirho wa yena ku ya hi leswi nawu u tirhisa xiswona tanihileswi va nge; "mitirho ya vulavula". Sejeni Mbambu u vile un'wana loyi a kumeke xitulu xa le henhla kutani a tshovela leswi a swi byarile. Eka lefuthenente Mathebula nkongomelo wa mutsari a ku ri ku hi kombisa leswaku munhu u nga n'wi tshembi ku tlula mpimo hikuva siku rin'wana u ta

ku nyumisa hi mitirho ya yena leyi a yi endlaka exihundleni, hikokwalaho va nge: “xikosi a xi voni”.

2.3.3 NKONGOMELO WA TSALWA RA NSUKU WA MINA

Nkongomelo wa mutsari eka tsalwa ra Nsuku wa minaa lava ku hi byela leswaku loko u ri murhangeri u fanele ku rhangela hi ku tshembeka leswaku vanhu va nga koti ku ku tirhisa eka leswo hamboloko. Nkulukumba Young loko a lo tshembeka eka nsati wa yena, ni le ntirhweni wa yena, ta vugangu bya yena na Charlotte, Smith a ta va a nga n’wi tirhisanga eka ta mafambele ya nsuku lowu a wu suka eAfrika-Dzonga ku ya eAmerika. Young mitirho ya yena hinkwayo yi vile yi n’wi peta nhloko. Nkongomelo wa mutsari u hi dyondzisa leswaku hi fanele ku tshembeka eka swiyimo hinkwaswo leswi hi va ka hi vekiwile eka swona tani hi varhangeri.

Nkongomelo wa mutsari eka Smith a lava ku hi byela leswaku makwanga a ya lulamanga hikuva loko swilo swi nga ku kongomanga a swi ku kongomanga u nga sindzisi. Smith na vanghana va yena va dlayile vanhu vo tala, kambe eku heteleleni a va pfunekanga hi nchumu hikuva nsuku a va wu kumanga handle ka rifu. Eka matsalwa lawa hi ya xopaxopeke laha henhla, Nkongomelo wa mutsari a ku ri ku hi kombisa leswaku hi fanele hi dya swa nyuku wa hina, hi nga hanyi hi swa nyuku wa van’wana vanhu.

NDZIMA YA 3

3. MITLIMBO NA TINXAKA TA WONA EKA MATSALWA YA NDZI TA N'WI KUMA NA NSUKU WA MINA

3.1 NHLAMUSELO WA NTLIMBO

Ntlimbo i nkayakayo kumbe ku phasana ka timhaka loku ku endlaka leswaku swimunhuhathwankulu swi nga swi oloveli ku endla leswi swi navelaka ku swi endla. Collins English Dictionary (1991:101) yona yi hlamusela ntlimbo hi ndlela leyi:

Conflict is an activity which takes place when conscious being (individual or group) wish to carry out mutually inconsistent acts concerning their wants, needs or obligations.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ntlimbo i mintirho leyi humelelaka eka swimunhuhathwa kumbe mitlawa yo karhi ku kuma leswi va swi tsakelaka, kambe swi nga va oloveli ku swi kuma. Collins English Dictionary (1991:101) yi ya emahlweni yi hlamusela ntlimbo hi ndlela leyi:

... is a strugle which takes place in the protagonist's mind and through which character reaches a new understanding or dynamic change.

Ntshaho lowu wu hlamusela ntlimbo leswaku i nkayokayo lowu vaka kona emihleketweni ya ximunhuhathwa ku fikela leswi xi vaka xi navela ku swi endla kumbe ku swi cinca, kambe swi nga olovi. Eka matsalwa hi na tinxaka timbirhi ta mitlimbo kunga ntlimbo wa le ndzeni na ntlimbo wa le handle.

Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi vona ntlimbo lowu a wu ri na lefuthenete Mathebula wa milandzu leyi a yi humelela laha yena a ri murhangeri wa maphorisa, lama a ma nga kumi kumbe ku khoma vanhu lava a ku fanele ku va vona va voniwaka nandzu. Ntlimbo lowu Mathebula a ri na wona, hileswaku hikokwalaho ka yini maphorisa ya nga va kumi vanhu lava endlaka vugevenga lebyo chavisa

swinene. Eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** hi vona ntlimbo lowu a wu ri na Young. Ntlimbo lowu a ri na wona u vangeriwile hi Smith na ntlawa wa yena, laha a va n'wi tekile swifaniso leswi a ri na xigangu xa yena Charlotte, laha va n'wi leriseke leswaku u fanele ku va byela hi ta mafambeke ya nsuku lowu a wu fanele wu suka eAfrika-Dzonga ku ya eAmerika, handle ka swona va ta paluxa ta vugangu bya yena eka nsati wa yena. Kutani Young a ri na ntlimbo hikuva a swi tiva leswaku eka xiyimo lexi a ri eka xona a swi nga fanelanga leswaku a va na vugangu.

TINXAKA TA NTLIMBO

3.2.1 NTLIMBO WA LE HANDLE

Ntlimbo wa le handle i dzolonga leri swimunhuhatwa swi hlanganaka na rona, kambe swi va swi vangeriwa hi vanhu lava swi hanyaka na vona. American Heritage Dictionary (1995:153) yona yi hlamusela ntlimbo wa le handle hi ndlela leyi:

External conflict is a struggle that occur between a character and outside forces which could be another characters or the environment.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ntlimbo wa le handle i nkayakayo kumbe ku tikekeriwa loku ximunhuhatwa xi hlanganaka na kona, lowu xi vangeriwaka hi vanhu lava xi hanyaka na vona endhawini leyi xi hanyaka eka yona. American Heritage Dictionary (1995:153) yi tlhela yi ya emahlweni yi hlamusela ntlimbo wa le handle hi ndlela leyi:

External conflict is marked by a character find himself in a struggle with those outside force that hamper his progress.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ntlimbo wa le handle i ku tikeriwa loku ximunhuhatwa xi hlanganaka na kona, xi vangeriwa hi vanhu lava xi hanyaka na vona, ku fikela laha xi tikumaka xi tikeriwa xi tsandzeka na ku humelela eka leswi a lava ku swi endla.

Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**, ntlimbo wa le handle hi wu vona eka Mathebula laha a tirhiseke vutlhari loko a lava ku kuma murhangeri wa xitichi xa maphorisa, u byerile Mbambo leswaku a endla vulavisisi bya vugevenga lebyi endlekeke evhengeleni ra ka Machipisana, hi masiku yo ringana khume kutani loko a va kumile hi yena a nga ta va mufambisi wa xitichi xa maphorisa. Mbambo u swi kotile ku khoma loyi a ri yena muyendli wa vugevenga kutani ku va ntlimbo wa le handle eka Mathebula hikuva a nga swi tivi leswaku a nga hlawurisa ku yini murhangeri wa xitichi. Hi tlhela hi kuma ntlimbo wa le handle eka Mbambo loyi a nyikiweke ntirho wo endla vulavisisi bya vugevenga bya ka Machipisana hi khume ra masiku ntsena. A wu ri ntirho lowukulu, kambe u vile a va kuma va endli va milandzu leyi kutani wu vile ntlimbo wa le handle eka yena hikuva leswi a lava ku humelela eka swona u kotile ku swi fikelela. Hi kuya hi tinhlamuselo leti hi ntlimbo wa le handle, hi nga vula leswaku tsalwa ra **Nsuku wa mina** ri hava ntlimbo wa muxaka lowu. Swimunhuhatwa hinkwaswo eka tsalwa a swi hetelelangi swi fikelela ku navela ka swona; ku nga ku kuma nsuku.

3.2.2 NTLIMBO WA LE NDZENI

Ntlimbo wa le ndzeni i dzolonga leri ximunhuhatwa xi hlanganaka na rona leri ri vangiwaka hi ku navela kumbe ku endlisiwa swilo swo homboloka hi swimunhuhatwa swo karhi kutani xi hetelela xi nga swi koti ku huma kumbe ku tisirhelela eka dzolonga leri. English Dictionary (1994:105) yona yi hlamusela ntlimbo wa le ndzeni hi ndlela leyi:

Internal conflict is a tension between opposing needs or desire within an individual and have to do with emotion, hunger, and pain.

Ntshaho lowu wu hlamusela ntlimbo wa le ndzeni tani hi ntlimbo lowu ximunhuhatwa xi nga lo tivangela kumbe xilo vangeriwa hi ku tsakela swilo swo karhi hi tindlela to homboloka ku fika laha xi hlanganaka na ku tikeriwa kumbe ku vava, kambe xi nga swi humeseli ehandle. English Dictionary (1994:107) yona yi ya emahlweni yi hlamusela ntlimbo wa le ndzeni hi ndlela leyi:

Internal conflict is a problem that originated within the character like envy, jealous and ambition.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ntlimbo wa le ndzeni i xiphiso lexi ximunuhatwa xi sukaka xi ri na xona eka vatlangikulobye, lexi xi ngo tivangela hi xoxe hikokwalaho ka mavondzo no ka xi nga naveleli van'wana swa kahle.

Ntlimbo wa le ndzeni eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi wu vona eka Mantengu loyi a lava ku tlakusiwa entirhweni leswaku a ta va mufambisi wa xitichi xa maphorisa, kambe a nga lavi ku tirha hi yexe hikuva a swi tiva leswaku kuna vukukundzwana eka matirhele ya yena. Matirhele lawa ya yena ya vuxisi ya n'wi endlile a va na ntlimbo wa le ndzeni hikuva lefuthenete Mathebula u n'wi byerile leswaku loyi a faneleke a va mufambisi wa xitichi hi loyi a nga ta kuma vanhu lava endleke vugenga evhengeleni ra ka Machipisana. Ntlimbo lowu a ri na wona Mantengu hileswaku a nga ta kuma munhu hikuva hi yena muendli wa manyala ya le vhengeleni ra ka Machipisana kutani leswi swi vile ntlimbo wa le ndzeni eka yena. Ntlimbo lowu Mantengu a ri na wona wa vugevenga, wu n'wi endlile leswaku eku heteleleni a teka xiboho xo tiduvula hikuva Mbambo a swi kumile leswaku hi yena a hiseke vhengele ra ka Machipisana no tlhela a dlaya N'wamba loyi a ri qwetha.

Ntlimbo wa le ndzeni wa tsalwa ra **Nsuku wa mina**, wu ve kona eka Young loyi a fanele ku tirhela tihosi timbirhi, hikuva a fanele ku tivisa va Smith hi ta mafambeke ya nsuku, hale tlhelo a ri un'wana wa huvo yo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo, laha a sunguleke ku va na ntlimbo wa le ndzeni hikuva Vatsonga va ri: "Mhinsi ya mikoka yi mbirhi yin'we yi ta phatluka nyonga". Young mitirho leyi yi mbirhi yi n'wi vangerile ntlimbo wa le ndzeni laha a nga vuya a hundza emisaveni.

Ntlimbo wa le ndzeni hi vona eka Smith, Roberts na Martin i va n'wana lava a va ri na ntlimbo hikuva swigevenga leswi a swi thorile leswaku swi ya vutla Nsuku, a va nga swi tshembi hikuva na swona a swi nga va tshembi. Ntlimbo lowu a va ri na wona wa le ndzeni hi leswaku loko nsuku wu kumekile wu ta fika emavokweni ya vona ke? Huvo ya ndzavisiso wo tisa ku rhula emisaveni na yona a yi ri na ntlimbo wale ndzeni hikuva a va fikelelanga ku navela ka vona ko tisa ku rhula emisaveni hinkwayo.

NDZIMA YA 4

4.1 SWIMUNHUHATWA SWA NTHATHELO

Swimunhuhatwa swa nthathelo i swigaririmi leswi mutsari a swi tirhisaka ku paluxa nhlamuselo leyi nga riki erivaleni hi ndlela ya masiku hinkwawo hi ku tirhisa swifaniso na ririmi ro gega, laha a tlhelaka a paluxa swimunhuhatwa hi ndlela yo thathela no nyunyetela munyu ku tlula mpimo. Peck (1993:53) u vula leswi landzelaka hi swimunhuhatwa swa nthathelo:

Allegorical figures are typical used as literal devices Or rhetorical devices that convey hidden meanings through symbolic figures, actions, imagery and or which together create the moral, spiritual or political meaning the author wishes to convey.

Kenney (1966: 135) yena u seketela Perk hi swimunhuhatwa swa nthathelo hi ndlela leyi:

Allegorical figures is a figure of speech in which abstract ideas and principles are described in terms of characters figures and events.

Hi ku katsakanya tinhlamuselo letimbirhi, swimunhuhatwa swa nthathelo i swigaririmi leswi tirhisiwaka eka hungu hi mutsari ku paluxa nhlamuselo leyi tumbeleke hi ndlela ya ntolovelolelo hi ku tirhisa swifaniso, swiendlo ni mianakanyo ku hundzisa hungu ra yena. Eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** hi kuma swikombiso swa swimunhuhatwa swa nthathelo hi ndlela leyi:

Young u hatlile a tshika xifaniso lexiya wonge a xo n'wi hisa tintiho, xi wela emilengeni yakwe, u xi honokerile a vona wonge Charlotte a n'wi khongotela ku yingisa Smith. (P. 67).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku Young u tshikile xifaniso lexi a xi khomile xi wela ehansi hikuva a twa onge titiho ta yena ta tshwa, u vile a languta xifaniso a twa onge Charlotte wa n'wi xavelela ku a yingisela Smith leswi a n'wi lerisaka ku a endla swona. Eka ndzimana leyi mutsari u thatherile a ku; **u hatlile a tshika xifaniso lexiya wonge a xo n'wi hisa tintiho, xi wela emilengeni yakwe.** Rito hisa, swi

vula ku hisiwa hi ndzilo kutani mutsari u tirhisile **xifaniso**, **ndzilo** ku boxa leswaku u lahlile xifaniso onge a xo n'wi hisa. Hi ntolovelo xifaniso a xi nge pfuki xi hisile tintiho. **Ku honoka**, swi vula ku languta xilo nkarhi wo leha u nga tsopeti mahlo. Xivulwa lexi xa nthathelo xi paluxa leswaku u lahlile xifaniso xa yena na Charlotte ehansi hikuva a chuhile, a nga swi hleketi leswaku a nga tshuka a kombiwa xifaniso xa muxaka lowu hikuva a va ri xihundleni, laha a swi teke wonge a va voniwanga hi vanhu. Mutsari u tlhela a ku:

Young a sungula ku badlha nyuku emandleni,
enhlaneni a ku ri ni boboma ra nyuku lowo tititi
milenge a yi kandziyela makala layo vuvumela
(P. 69).

Xivula lexi xi hlamusela leswaku Young u sungurile ku huma nyuku emavokweni, enhlaneni na kona a huma nyuku lowo titimela swinene. Ku **badlha** swi vula ku huma nyuku. **Boboma** swi vula ku khuluka ka mati ya xitalo. **Makala** ya vumbiwa hi loko ndzilo u pfurha swinene. Mutsari u tirhisile xifaniso **mati**, ku nga **boboma**, ku paluxa leswaku a huma nyuku wo tala, na **ndzilo** ku nga **makala** ku paluxa leswaku a ri ku tweni ka ku vava emoyeni laha a nga sungula ku twa ku hisa kutani a huma nyuku swinene.

Lutrin & Pincus (2005:122) yena u hlamusela swimunhuhatwa swa nthathelo hi ndlela leyi:

Allegory figure is an expression style that uses
fictional character and events to suggestive
resemblances an extend metaphor.

Lutrin na Pincus va hlamusela swimunhuhatwa swa nthathelo tani hi ndlela leyi mutsari a paluxaka hungu ra yena hi ndlela yo tithisa swifaniso kumbe swilo swo karhi ku yimela mhaka yo karhi ku humelerisa nhlamuselo leyi nga tumbela kumbe yo ka yi nga kongomi. Eka tsalwa ra Ndzi ta n'wi kuma hi kuma swikombiso swa swimunhuhatwa swa nthathelo hi ndlela leyi:

Ndzi ve ndzi ku tiserile tilo ni misava m'nghana,
ku hlamula Mathebula, ku ka u va sejeni u pfuniwile
hi mina (P. 2)

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Mathebula u n'wi endlerile swilo swa kahle hikuva hi yena a endleke leswaku a kuma ntirho wa vusejeni. Mutsari u tirhisile **tilo** ni **misava** ku yimela swilo swa kahle leswi a n'wi pfuneke hi swona. Mutsari u thatherile hikuva **tilo** na **misava** u nge nyikiwi i swilo swa ntumbuluko leswi tumbuluxiweke hi Xikwembu. Tilo ni misava swi yimele ku paluxa leswaku u n'wi endlerile swilo swa nkoka evuton'wini bya yena.

4.2 SWIFANISO SWA MISAVU / MAFENYA

Swifaniso swa misavu kumbe swa mafenya i swifaniso swa vatlangi leswi vatsari va matsalwa yo hambanahambana va swi tumbuluxaka hi ndlela yo nyanyula kumbe yo hlamarisa leswi loko hi swi langutile swin'wana swa swona swi ri leswo hlekisa swinene. Thorn (1989:109) u hlamusela swifaniso swa vatlangi swa misavu hi ndlela leyi:

A caricature is a rendered image showing the features of its subjects in a simple or exaggerated way.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vatlangi va misavu i swifaniso leswi kombisaka muhlovo wa mutlangi ku ya hi leswi a tlangisaka xiswona hi ndlela yo hundzeleta kumbe yo olova kambe yi ri ya misawu. Eka **tsalwa ra ndzi ta n'wi** kuma mutsari u tirhisile misavu hi ndlela leyi:

Xikandza xa yena a xi tsundzuxa munhu xivumbeko xa xikhovha hikuva a ri ni mahlo lamakulu ya xirhendzevutana, naswona loko a honokile munhu a to byi phahile (P. 1).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku mahlo ya nuna loyi a ya fana na ya xikhovha hikuva a ya ri ya xirhendzevutana ya naswona loko a honoka a wu ta ehleketa leswaku u lo etlela. Mutsari u tirhisile xivumbeko xa mutsari hi ndlela ya mafenya hikuva u vula leswaku xikandza xa yena a xi ta tsundzuxa munhu xikhovha. **Xinkkovha** i xinyenyana xa mahlo lamakulu yo chavisa swinene. **Xirhendzevutana** i xilo xa rhawundi ku fana na tandza. **Ku phaha** swi vula ku etlela u khomiwa hi vurhongo. Mutsari u paluxa xivumbeko xa ximunhuhatwa hi ndlela yo hlekisa swinene a tlhela a hundzeleta hikuva munhu hi nge n'wi fanisi na xikhovha. Mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya fenyha hikuva loko u ehleketa xivumbeko xa ximunhuhatwa

lexi; a wu to vona xikhovha ni mahlo ya xona layo chavisa. **Xivunbeka xa xikhovha, mahlo ya xirhendzevutana na phaha**, swi hlamusela leswaku ximunhuhatwa a xi ri na mahlo yo fana na ya xikhovha ya tlhela ya va ya xirhendzevutana loko a ku langutile a wu ta vona onge u lo etlela. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa fenyha a ku:

Mbambu u tirhisile matimbanyana lawa a ya sele a tlhava Zoro hi titiho emahlweni, a tlhela a n'wi heleketa hi xibakele lexi nga twala na ku khe! Zoro a vumbulukile ehansi a ri karhi a bokoloka ku fana na homu (P. 8).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku Mbambu lwile na Zoro a tlhela an'wi tlhava hi titiho emahlweni a n'wi ba hi xibakele laha Zoro a weleke ehansi a vumbuluka a rila ku fana na homu. **Ku tirhisa matimbanyana**, swi vula u endla swilo na loko se u karhele. **Ku heleketa hi xibakele**, swi vula ku ba munhu hi xibakele. **Ku bokoloka**, swi vula ku rila u ba huwa. Homu loko yi rila swinene yi bonga, swi komba leswaku yi twile ku vava. Mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya fenyha hikuva Mbambu, a n'wi bile hi xibakele ku twala na ma khe! Laha na yena Zoro a vumbulukeke a rila onge i homu. Swifaniso swa misawu swi kombisa hi vuenti Xitayela xa mutsari hi ku tirhisa swivulwa, swa swi vulavulelo, **ku tirhisa matimbanyana, ku heketa hi xibakele na ku bokoloka** ku paluxa leswaku u lwile hambileswi a karhele ku kondza a hlula.

Tsalwa ra **Nsuku wa mina** rona mutsari u tirhisa ririmi hi ndlela ya fenyha hi ndlela leyi :

Loko a vulavula, tinhlaya ta yena a ti tshavatana tani hi tinsimbi leti susumetaka mavhilwa ya xitimela xa malahla, loko a miyelanyana, moya na wona wu miyelanyana ku kuwhi! A swinga ta hlamarisi loko a ku a nga faya yindlu leyi na yona a yi nga ta ala yi yimileemahlwenika Goliyadi loyi (P. 61).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ximunhuhatwa loko xi vulavula tinhlaya ta xona a ti rhurhumela ku fana na xitimela xa malahla. Mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya fenyha no hikuva u fananisile **ku tshavatana** ka tinhlaya ta ximunhuhatwa na **tinsimbi leti susumetaka mavhilwa ya xitimela xa malahla**. Mutsari u ya emahlweni, a vula leswaku loko a miyela a ku miyela ni moya, na yindlu a yi chava

ku wisiwa hikuva a yi yimile emahlweni ka Goliyati. Hi ku katsakanya, hi nga vula leswaku mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya fenyha hikuva Goliyati a ri munhu loyi a chaviwa, leswi swi kombaka leswaku ximunhutwa lexi na xona a xi chaviwa swinene. Msimang (1986:99) u seketela swifaniso swa misavu hi ndlela leyi:

... is a description of a person of using exaggeration of some characteristics and over simplification of others.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku swifaniso swa misavu i ndlela leyi mutsari a humelerisaka vatlangi va yena ha yona hi swifaniso leswi vaka swi ri swa misawu swi tlhela swi olova ku twisisa leswi humelelaka.

NDZIMA YA 5

5.1 RIRIMI NA XITAYELA

Ririmi na xitayela i nchumu lowu tirhisiwaka masiku hinkwawo, naswona i swa nkoka. Xitayela i ndlela leyi mutsari a tirhisaka ku paluxa hungu ra yena. Hungu leri a ngo ri paluxa ntsena, kambe u tirhisa xitayela xo karhi ku endlela leswaku ntirho wa yena wu koka rinoko ra vahlayi eka matsalwa ya yena. Hi ta nyika swikombiso swa ririmi na xitayela xa mutsari eka **Ndzi ta n'wi kuma** hi W.R. Chauke hi ndlela leyi landzelaka:

5.1.1 XIVULWAN'WE / XIVULWAHOSI

Xivulwan'we kumbe xivulwahosi i xivulwa lexi xi nga na riendli rin'we, lexi xi hlamusela mhaka yin'we ntsena, xi vumbiwa hi nhlokomhaka, riendli na xiendliwa. Chauke u tirhisile swikombiso swa xivulwan'we eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi ndlela hi ndlela leyi:

“Xibalesa xi khohlola ndzilo wa rifu (P.14)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va baleselanile hi xibamu, laha van'wana va loveke. **Xibalesa** i nhlokomhaka, **khohlola**, i ri endli, **ndzilo wa rifu** i xiendliwa. Rito **Khohlola** hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, ri tirhisiwa loko munhu a vabya hi mavabyi yo fana na TB kutani a khohlola. Eka ntshaho lowu, ku huma ka **qulu** eka xibalesa swi fananisiwile na pongo leri vangiwaka hi munhu loko a khohlola. **Ndzilo**, i nchumu lowu wu hisaka loko u phya hi wona eku heteleleni wu vanga **rifu**. Mutsari u tirhisile xivulwan'we tani hi xitayela hi ku tirhisa marito; khohlola, ndzilo na rifu ku tiyisisa leswaku ku vile na ku dlayana hi xibalesa.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Phokolo leri a ra ha pfuta ngati: (P. 8)”. Ntsaho lowu wu hlamusela leswaku a ha ri ku tweni ka ku vava embilwini ya yena loko a tsundzuxiwa hi leswi a swi n'wi humelerile. **Phokolo** i nhlokomhaka, **pfuta** i riendli. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **phokolo**, ku vuriwa mbanga leyi munhu a va ka na yona loko a vavisekile kutani ku hlwela ku hola, **Ku pfuta ka ngati**, ngati yi

huma loko u vavisekile kumbe u tsemiwile hi nchumu wo karhi. xivulwa lexi xi hlamusela hi ku vulavula hi **phokolo** ro vaviseka, leri va ka ri huma ngati hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, kambe eka tshaho lowu ku tirhisiwile **phokolo leri a ra ha pfuta ngati**, laha mutsari u tirhisile xivulwan'we tani hi xitayela na ririmi ku tiyisisa ku vava loko vaka kona emoyeni loko u tsundzuxiwa hi swo karhi swo vava leswi swi nga tshama swi ku humelela evuton'wini.

Xivulwa xo olova xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Ngati a yo vila kunene (P.15)”. Ntshaho lowu wu hlamusela ku hlundzuka. **Ngati** i nhlokomhaka. **Vila** i ri endli. Rito **vila**, hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vula ku virisiwa ka mati loko ya tselekiwile. Eka ntshaho lowu, **ngati a yo vila kunene**, i matirhiselo ya ririmi na xitayela, leswi swi vulaka ku hlundzuka swinene. Mutsari u tirhisile xivulwan'we tani hi ririmi ro dzika ku vula leswaku a hlundzukile ku tlula mpimo.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa ririmi na xitayela a ku: “Nyuku wu sungula ku pfempfa (P. 23)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nyuku a wu huma swinene. Rito **pfempfa** hi ntolovelo ri tirhisiwa loko u ri na xilondza kutani xi nga holi xi humesa swimatana kumbe swingatana kutani hi vula leswaku ka **mpfempfa**. Eka ntshaho lowu, **pfempfa** ri tirhisiwile ku vula leswaku ximunhuhakwa a xi huma nyuku wo tala swinene. Xivulwan'we lexi xi kombisa ririmi ra ntikelo ra mutsari, laha **ku mpfempfa ka nyuku** swi vulaka leswaku nyuku a wu huma swinene.

Ririmi na xitayela xa mutsari swi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Mihloti yi hobomulana kunene (P. 30)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a rila swinene. Hi ntolovelo rito **hobomulana** ri tirhisiwa ku hlamusela ku huma ka mati lawa ya vaka ya huma hi xitalo. Eka ndzimana leyi mutsari u tirhisile ku **hobomulana ka mihloti**, ku vula leswaku mihloti a yi huma hi ndlela yo chavisa swinene.

5.1.2 XIVULWAMPFILUNGANO

Xivulwampfilungano i xivulwa lexi vumbiweke xi ri karhi xi katsa ni xivulwan'we kumbe xivulwahosi na xivulwanandza. Xona xi vumbiwile hi riendli na rihlanganisi

kutani swi humesa xivulwan'we lexi nga na miehleketo yimbirhi. Eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma**, mutsari u nyikile swikombiso swa xivulwampfilungano hi ndlela leyi:

Ndzi ku totile mafurha ya risuna, ndzi ku nyika na vito lerintswa leri vatswari va wena, va nga ri tiviki hikuva u wanuna wa matimba ka tiko hinkwaro (P. 2).

Marito lawa ya hlamusela leswaku u n'wi endlerile swilo swa kahle evuton'wini bya yena, leswi n'wi endleke leswaku vito ra yena ri duma hi le swinene ntsena, swi tlhela swi n'wi endla leswaku a va wanuna wo hlonipheka endyangwini wa yena ni le tikweni hinkwaro. **Mafurha ya Risuna** ku vuriwa mafurha yo nuhela swinene, kambe marito lama ya hlamusela leswaku munhu loyi, u endleriwile swilo swa kahle. **Ku nyikiwa vito rintshwa**, swi vula ku nyikiwa vito rin'wana leri vanhu xikan'we na vatswari va wena va nga ku tiviki hi rona. **Ku totiwa hi mafurha ya risuna na ku nyikiwa vito lerintshwa**, mutsari u tirhisile xitayela ku vula leswaku u endleriwile swilo swa kahle evuton'wini bya wena. Mutsari u tlhela a ku:

Mantengu, hi wena ndhuna ya w'e n'winyi, hi wena mufambisi w'e n'winyi, hi wena Xikwembu xa ntsumbu wolowo kutani hinkwaswo, swi le ka wena (P. 2).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Mantengu hi yena a faneleke ku tiendlela swilo hinkwaswo hi yexe, a tlhela a ti karhata swinene ku ri hava loyi a n'wi salaka ndzhaku. **Ndhuna** swi vula munhu loyi a hlawuriweke ku va murhangeri wa ntlawa wa vanhu vo karhi lava tirhaka ntirho wo karhi. **Ntsumbu** i munhu loyi a feke kumbe a loveke a nga ha kotiki ku pfuka a ti tirhela, hi marito lawa ya tsundzuxa ximunuhatwa leswaku xi nga fani na munhu loyi a feke, a yime hi milenge a tirha ku ri hava loyi a n'wi rindzaka kumbe ku n'wi landzelela leswaku a endli swo karhi. **Ku va ndhuna ya we n'winyi**, Mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya ntikelo ku vula leswaku a ti yimiseli a tirha hi yexe ku ri hava loyi a n'wi rindzaka kumbe ku n'wi sala endzhaku. Xitayela na ririmi swi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Ndzi tshamile ehansi ndzi mi peperhe hinkwenu kambe, mitirho ya wena ya ha yimile ehenhla hikuva mitirho ya lavan'wana a yi pfumeli ku suka ehansi

ka ndzhuti wa wena (P. 6).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u xiyaxiyile mitirho leyinene leyi a va yi endla hinkwavo, laha mitirho leyi a yi tlula ya lavavan'wana. Ku **peperha**, swi vula ku hlela hi vukheta kumbe ku xiyaxiya hi vurhon'wana swihoxo. Mitirho ya **wena yi yimile ehenhla**, swi vula leswaku leswi u swi endlaka leswinene swa vonaka a swi tumbelanga. **Mitirho ya lavavan'wana a yi pfumeli ku suka ehansi ka ndzhuti wa wena**, Marito lawa ya vula leswaku mitirho ya lava a tirhaka na vona a yi fikeleli ka ya yena. Marito hinkwawo lawa ya byihatiweke eka xivulwampfilungano lexi xi nga laha henhla mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku tiyisisa leswaku mitirho ya yena a yi sasekile ku tlula ya lavavan'wana. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mitirho ya wena leyo saseka yi yimile enhlohlorhini ya ntshava leyo leha swinene, kutani ya phatima ku tlula tinyeleti ta vusiku yi hlekula matimba ya dyambu ni nhlekanhi (P. 6).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku mitirho ya yena leyinene leyi a yi endleke yi voniwa hi vanhu hinkwavo, a yi tumbelanga. Marito lama nge; **ya phatima tani hi tinyeleti**, swi vula leswaku mitirho ya yena yi sasekile swinene. Mutsari u ri; yi **hlecula matimba ya dyambu**, swi vula leswaku mitirho ya yena leyo saseka yi nyumisa lava mavondzo. Hi ku komisa xivulwa lexi xi ndhundhuzela mitirho leyinene leyi ximunhuhata xi yi endlake xi tirhela tiko. **Ku phatima ka tinyeleti na ku huma ka dyambu**, mutsari u tirhisile ririmi hi ndlela ya ntikelo ku vula leswaku mitirho ya yena a yi nga tumbelanga a yi voniwa vusiku na nhlekanhi. Mutsari u tlhela a ku:

Loko u lava ku ya fika emaninginingini, yima hi milenge ya w é n'winyi, naswona mitirho yi ta vulavula na hofisi hikuva hinkwaswo ndzi ku nyikile (P. 2).

Ndzinana leyi yi hlamusela leswaku loko u lava ku fikelela xiyimo xa le henhla u fanele ku tikarhata kutani swiyendlo swa wena leswinene swi ta voniwa hi lavakulu ka yena laha a tirhaka kona. **Emaninginingini** swi vula xiyimo xa le henhla. Ku **yima hi milenge** swi vula ku tirha hi matimba kumbe ku tirha hi ku tiyimisela. **Mitirho ya vulavula** swi vula leswaku swiyendlo swa kahle swi vonaka hi mitirho leyi u yi endlaka yo lulama. Xivulwampfikungano lexi xi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari xa ku tirhisa swigaririmi hi ndlela ta ntikelo. **Ku fika emaninginingini, ku yima hi**

milenge na **mitirho ya vulavula**, mutsari u tirhisile ririmi na xitayila xa xivulwampfilungano ku paluxa leswaku loko u lava swilo swa kahle evuton'wini u fanele ku tirha hi ku tikarhata leswaku u ta tlakusiwa u va eka xiyimo xa kahle lexi u xi lavaka. Mutsari u tlhela a ku:

Ndzi hlambanyile, hambi embilwini leyi baka swigingi exifuvani xa mina sweswi, leswaku ndzi ta yima hi nawu, ndzi vona na leswaku hinkwavova yima hi wona (P. 17).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u funghile na le mbilwini ya yena leswaku u ta endla xin'wana na xin'wana lexi nawu wu lavaka a xi endla, a tlhela a vona na leswaku vanhu hinkwavo va yima na wona nawu lowu. **Ku hlambanya**, swi vula ku fungha leswaku u ta vulavula ntiyiso. **Ku yima hi nawu**, swi vula ku endla swilo swo karhi u swi endla hi ntiyiso, ku ya hi leswi nawu wu swi lavisaka xiswona. Xivulwampfilunganoh hi swivulwa leswi nge; **ku hlambanya**, ku **yima hi milenge**, mutsari u tirhisile xitayela ku vula leswaku u ta vulavula ntiyiso a tlhela a endla leswi nawu wu tirhisaka xiswona eka munhu loyi a endlaka swa kahle.

5.1.3 SWIVURISO NA SWIVULAVULELO

Swivuriso na swivulavulelo i ndlela leyi mutsari a tirhisaka ririmi hi ndlela yo ka a nga kongomi, a vula mhaka hi xitalo ku tlula ririmi ra masiku hinkwawo. Hi ku komisa hi nga vula leswaku swivuriso i xivulwa xa mfuwo xo koma lexi tirhisaka hi ku angarhela ku paluxa hungu. Swivulavulelo swona swi tirhisa ngopfu xirhangi xa nsinya wa riendli **ku** kumbe maendli ya rixaka rin'wana. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela eka tsalwa ra yena ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi ndlela leyi:

Ndzi ve ndzi ku lume ndleve Matengu, u fanele ku rhwala xikomu hi wexe leswaku u ta kota ku tlakusiwa u ya vekiwa eka xitshamo lexi u xi kongomeke hi mbilu ni moya (P. 1).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Matengu u hleveriwile timhaka leti ku nga ta xihundla leti a ti nga si tiviwa hi munhu, kutani u fanele ku ya tirha hi yexe leswaku a ta kota ku kurisiwa eka ntirho lowu a ti hlawuleleke wona hikuva a wu rhandza

swinene. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile swivulwa swa **swivulavulelo** leswi swi swi nga na tinhlamusela to hambana hi ndlela leyi:

Ku luma ndleve, swi vula ku hleveriwa mhaka ya xihundla. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vula ku luma ndleve hi matino. **Ku rhwala xikomu**, swi vula ku tirha hi wexe, hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwawo swi vula ku rhwala xikomu enhlokweni. **Ku tlakusiwa**, swi vula ku susiwa eka xiyimo xa ntirho lexi a wu ri eka xona, kutani u yisiwa eka xiyimo xa le henhla. Swivulavulelo leswi swi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari xa ku tirhisa swigaririmi hi ndlela. Swivulwa swa ku; **ku luma ndleve**, **ku rhwala xikomu** na **ku tlakusiwa**, swi kombisa leswaku u hleveriwile leswaku a tirha hi yexe leswaku a ta kota ku susiwa eka xiyimo lexi a ri ka xona kutani u ta kuma lexi a xi rhandzaka hi mbilu ya yena hinkwayo.

Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Mathebula u mitile marha lawa ya nga rhangha hi ku n’wi vindza a khohlola a ko a khanisa timhunti (P. 2)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Mathebula u miyerile a nga ha yi mahlweni no vulavula ku kondza a vindziwa na hi marha kutani a khohlola ku kala humesa ni mihloti a rila. **Ku mita marha**, swi vula ku miyela loko u ri eku vulavuleni. **Ku khanisa timhunti**, swi vula ku rila. Hi swivulavulelo leswi mutsari u hlamusela leswaku Mathebula u vile a miyela a nga ha yi emahlweni a vulalavula kutani a khohlola ku kala a humesa na mihloti. Mutsari u tlhela a ku:

A ndzi nge he ku endleli nchumu sweswi,
u fanele ku ti pfuxa, u ti handzela, naswona
u handzela emahlweni (P. 2).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a nge he n’wi pfuni hi nchumu, u fanele a ti tirhela hi yexe, a ti karhata, ku fikela laha a humelelaka eka leswi a swi lavaka. **Ku tihandzela**, swi vula ku tilavela swilo hi wexe u nga pfuniwi hi munhu. **Ku ti pfuxa**, swi vula ku titirhela hi wexe. Swivulavulelo **swa ku tihandzela** na **ku tipfuxa** swi paluxa leswaku u fanele a ti lavela swa yena n’wini a tlhela a tirha hi yexe a nga rhumisi. Xitayela xa mutsari xi ri: “Ndzi nyikile vumbhoni ni switsundzuxo swo pfumala longo eka hofisinkulu (P. 2)”. Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku u nyikile vuxokoxoko ni swibumabumelo hi ndlela ya vuxisi swo ka swi nga ri swa ntiyiso eka hofisinkulu. **ku nyika vumbhoni**, swi vula ku seketela mhaka leyi u yi tweke kumbe

leswi u swi voneke. **ku pfumala longo**, swi vula swilo swo pfumala vumbhoni swo ka swi nga ri na ntiyiso. Mutsari u tirhisile swigaririmi leswi byihatiweke ku vula leswaku u nyikile vumbhoni byo ka byi nga ri ntiyiso eka hofisinkulu Mutsari u tlhela a ku:

Hofisinkulu yi n'wi tlhoma tinsiva hambi swi nga Fanelanga, loko swi ta eka yena ku hlawuriwa ndluwa eka hove (P. 3).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku hofisinkulu yi n'wi nyika xidlhodhlo hambi a nga endlanga leswinene eka hofisinkulu, kambe lava swi va faneleke a va hlawuriwa va nga nyikiwi nchumu. Ku **tlhomiwa tinsiva** swi vula ku nyikiwa xidlhodhlo loko u tirha kahle. Ku **hlawula ndluwa u siya hove** swi vula xihlawuhlawu kumbe ku nyika swilo hi vuxaka ku hlawuriwa van'wana. **Ku tlhomiwa risiva** na **ku hlawula ndluwa**, mutsari u tirhisile swivulavulelo leswi ku paluxa leswaku a ku ri na xihlawuhlawu loko ku nyikiwa swidlhodhlo eka hofisinkulu.

Ririmi na xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: "Loko a ku nga ri yena na wena a wu ta ndzi seketela hi ku copeta ka tihlo (P. 3)". Marito lawa ya hlamusela leswaku loko a nga siveriwi hi un'wana na yena a ta pfuniwa hi xihatla. **Ku seketela**, swivula ku yima na mhaka loko ku vulavuriwa hi swo karhi. **Ku copeta ka tihlo** swi vula ku endla swilo swo karhi hi xihatla. Swivulavulelo swa ku seketela na ku copeta ka tihlo mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku vula leswaku loko a nga siveriwi hi un'wana na yena a ta yima na yena eka mhaka leyi. Hi tlhela hi twa mutsari a ku:

Ndzi ta nghenisa rintihlo, ku nga ri voko hinkwaro ku ku pfuna, loko swo tsandza u nga ha vuyi u ta ndzi bela huwa (P. 4) .

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u ta pfuniwa hi swin'wana, kambe a nge pfuniwi eka swilo hinkwaswo leswi a lavaka ku pfuniwa hi swona, kambe loko swo tsandza a nga ha n'wi karhati a ta kombela ku pfuniwa eka yena. Hi ntolovelo **rintihlo** i xirho xa munhu xa voko, kambe hi tlhela hi vula ku munhu u na rintihlo loko a yiva. Eka ntshaho lowu **rintihlo**, ri tirhisiwile tani hi ku pfuna katsongo. **Ku pfuna hi voko hinkwaro**, swi vula ku endlela munhu xo karhi hi ku hetiseka. **Ku beriwa huwa**, swi vula ku byeriwa timhaka swi nga heli kumbe ku vulavulela ehenhla swinene.

Swivulavulelo leswi nge; **ku pfuna hi voko hinkwaro, ku beriwa huwa**, swi paluxa leswaku a nge pfuniwi eka swilo hinkwaswo naswona loko swo tsandza a nga ha vuyi a ta n'wi byela swin'wana nakambe. Xitayela na ririmi swi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Swi ta va hi laha ndzi hlamumuseleke hakona;
ku gandlisisa Mathebula hi rito leri kombaka
leswaku a tsema mhaka leyi (P. 4).

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku mhaka leyi a ku vulavuriwa hi yona yi ta va yi fikile emakumu, a va nga ha yi emahlweni va vulavula hi yona. **Ku gandlisa** hi mavulavulela ya masiku hinkwawo, swi vula ku ba xitempe, kambe eka ntshaho lowu swi vula ku tiyisisa mhaka yo karhi. **Ku tsema mhaka**, swi vula ku herisa timhaka ku nga ha buriwi hi tona. Eka ndzimana leyi; **ku gandlisa** na **ku tsema mhaka** i swivulavulelo leswi hlamuselaka ku tiyisisa leswaku mhaka a yi herile a va nga ha lavi leswaku ku tlhela ku vulavuriwa hi yona nakambe.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Kasi u nga ndzi kavanyeti hi ku ndzi vutlela hungu enon'wini (P.5)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a nga ngheneleli a vulavula loko un'wana a ri eku vulavuleni. **Ku kavenyeta**, swi vula ku vulavula na loko un'wana a ri eku vulavuleni. **Ku vutlela hungu enon'wini** na **ku kavanyeya** swi vula ku vulavula loko un'wana na yena a ri karhi a ri ku vulavuleni hi hungu ra nkoka.

Mutsari u tlhela a ku: “Ku tiya ka mhaka ku fana na xilondza xa le nhompfini lexi xi nga tumbeliki (P.7)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku nkoka wa hungu leri a ku vulavuriwa hi rona ri le rivaleni, mani na mani a nga kota ku vona ntiyiso wa mhaka leyi ku buriwaka ha yona. **Xilondza xa le nhompfini** hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, swi vula ku vaviseka enhompfini kutani ku nga holi. Eka ndzimana leyi, **xilondza xa le nhompfini**, i xivuriso lexi mutsari a hlamuselaka mhaka leyi yi nga erivaleni leyi voniwaka hi vanhu. Mutsari u yisa emahlweni ni ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Katla ra yena ra ximatsi ri hisiwile hi kulu ra
xibalesa lexi a xi kongome ku n'wi heleketa
eka swikwembu swa ka vona (P. 7).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku katla ra yena ra ximatsi ri baleseriwile hi xibalesa lexi a xi fanele xi n'wi dlele. **Ku n'wi heleketa eka swikwembu swa ka vona** swi vula ku hundza emisaveni. Hi mavulavulelo ya ntolovelo rito **swikembu** ri tirhisiwa ku vula vanhu lava hundzeke emisaveni kutani hi va phahla kumbe ku va gandzela. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku katla ra yena ra ximatsi ri baleseriwile laha a va kongome ku n'wi dlaya.

Hi tlhela hi twa mutsari a ku: “A a pone ri ahlamile naswona a nga ta swi rivala hi ku olova (P. 7)”. Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku a pone ku dlayiwa naswona a nga ta rivala hi ku olova eka leswi a pone ku fa. **Ku pona ri ahlamile na ku a nga ta swi rivala hi ku olova**, mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku a swi nga n'wi oloveli ku rivala leswi a pone ku dlayiwa. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Ndza swi tiva leswaku u funungurile mbita leyi yi hi beke tinhloko hinkwerhu (P. 8)”.

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku u kumile mhaka yo chavisa leyi lavan'wana a tirha na vona va tsandzekeke ku yi kuma. **Ku funungula mbita**, swi vula ku humesa kumbe ku kuma swihundla leswi a swi tumberile swi nga tiviwi hi munhu kambe, hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vula ku pfula mbita leyi a yi pfariwile. **Ku ba nhloko**, swi vula ku tsandzeka ku vona kumbe ku kuma swilo swo karhi, kambe hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwawo ku ba nhloko swi vula ku ku biwa nhloko hi nchumu wo karhi. Swivulavulelo swa **ku funungula mbita na ku ba nhloko**, mutsari u paluxa leswaku ku kumiwile swilo swo biha leswi a swi tumberile va tsandzeka ku swi kuma kumbe ku swi vona. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa ririmi na xitayela a ku:

“A a sungula ku tshuka hikuva a nga ha ehleketi ku tirha yin'wana mitirho leyi tsuvulaka misisi (P. 8)”. Ntsaho lowu wu hlamusela leswaku a sungula ku chuha swinene hikuva a nga ha ehleketi ku endla vulavisisi lebyo chavisa. **Ku tshuka na Ku tsuvula misisi** mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku hlamusela leswaku a chuha hikuva a nga ha lavi ku hlangana na swilo kumbe ku twa swilo swo chavisa swinene. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mbambu a swi vonile leswaku ntirho lowu a nyikiwile hikuva va ehleketa leswaku a ta tsandzeka ku wu fikisa emakumu kutani a ti yimisela ku wu fikisa emakumu hi ndlela leyi nga na ndzhuti (P. 11).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Mbambo u swi vonile leswaku u nyikiwile ntirho lowu hikuva va hleketa leswaku u ta tsandzeka, kutani u tirhile hi ku tiyimisela leswaku a ta kota ku wu fikisa emakumu hi ndlela ya kahle yo xiximeka. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **ndzhutii** ndzhawu yo titimela laha hi tshamaka hi wisa eka yona loko dyambu ri hisa.

Eka xivulwa lexi **ndzhuti**, swi vula ku va u xiximiwa kumbe ku hlonipheka. Hi ku katsakanya ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a lava ku tirha ntirho lowu a nyikiwile wona leswaku a wu tirha hi ndlela ya kahle yo ka yi nga khomisi tingana. Mutsari u ya emahlweni hi ndlela leyi:

Nkulukumba Sambo a ri manghimani Xifaki
xa mumu hikuva a swi n'wi boha ku tlakusa
nhloko loko a languta Mbambo (P. 12).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku nkulukumba Sambo a komile swinene. Hi mavulavulelo ya ntolovelo **manghimane xifaki xa mumu** ku vuriwa xifaki lexo koma lexi rimiweke hi nkarhi lowu ku va ka ku ri hava mpfula ku ri ni dyandza, kutani xifaki lexi xi kumeka xi komile swinene. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku hlamusela leswaku Sambo a ri munhu wo koma swinene. Mutsari u tlhela a ku:

Ehandle ka ku koma ka yena a ri ni mahlo
ya matimba swinene lawa a ya nga tshami
ndhawu yin'we (P.12).

Marito lawa ya hlamusela leswaku nkulukumba Sambo a ri ni mahlo yo vona swinene naswona a ya kota ku vona matihelo hinkwawo hi ku olova ya tlhela ya vona na swa le kule swinene. **Mahlo ya matimba**, swi vula leswaku mahlo ya yena ya vona swinene. Swivulavulelo leswi swa, "mahlo ya matimba" na ku ka mahlo ya yena ya nga tshami eka ndzhawu yin'we swi tiyisisa leswaku a vona swinene. Xitayela na ririmi swi ya emahlweni hi ndlela leyi:

A tshama a ri karhi a languta matlhelo
hinkwawo hi nkarhi wun'we, a nga
hundziwi hi nchumu (P. 12).

Marito lawa ya hlamusela leswaku a nga rhandzi swilo swi n'wi hundza, a nga swi vonanga kumbe ku twa hi vanhu, a lava ku ti vonela hi yexe na ku ti twela hi yexe loko swi vulavuriwa. **Ku ka a nga lavi ku hundziwa hi nchumu**, leswi swi tiyisisa leswaku a nga rhandzi maveriveri a lava ku tivonela kumbe ku ti twela hi yexe.

Hi tlhela hi twa mutsari a ku: "Vavasati va hi koka hi nhompfu (P. 12)". Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku vavasati va va lawula ngopfu. **Ku koka hi nhompfu**, swi vula ku lawuriwa hambi swi nga fanelanga. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela leswaku vavasati va lava leswaku xin'wana na xin'wana xi lawuriwa hi vona ntsena. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Inkomu, ndzi khensile ku amukeriwa, ku
hlamula Mbambu hi ku landza minkondzo
ya Sambo (P. 12).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nkulukumba Mbambu u vile a khensa ku va va n'wi pfumelerile ku nghena kutani u sarile nkulukumba Sambo hi le ndzhaku. Ku **landzelela mikondzo** swi vula ku sala munhu hi le ndzaku, mi famba xikan'we lomu ku yiwaka kona. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Vatirhi va Machipisana a va yimile hi
mitlawantlawa, vari karhi va ti dyela
mabulu ya mpundzu (P. 12).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vatirhi va ka Machipisana a va yimile hi mitlawantlawa va ri eku buleni hi letiya na letiya ka ha ri mixo. **Ku dya mabulu** swi vula ku vulavula miri karhi mi siyerisana. Mutsari tirhisile ririmi na xitayila eka xivulavulelo lexi ku paluxa leswaku vatirhi lava a va ri ku vulavuleni va ri karhi va siyerisana. Mutsari u ri:

Mbilu ya Sambo a yi komba leswaku a nga lavi ku rilela mati lama halakeke esaveni kambe u lava ku yima hi milenge ku tlula eku sunguleni, a tirha hi matimba mantshwa (P. 13).

Marito lawa ya hlamusela leswaku Sambo a ti komba a nga lavi ku vulavula kumbe ku vilela hi swilo swa yena leswi va n'wi yiveleke, kambe a lava ku tikarhata ku tlula eku sunguleni a tirha hi vuntshwa. Ku **rilela mati lama halakeke saveni**, swi vula ku vilela hi swilo leswi u nga taka u nga ha swi kumi. Ku **hi yima milenge**, swi vula ku tirha hi ku ti karhata kumbe ku endla swo karhi hi ku tiyimisela. Ku **tirha hi matimba mantshwa**, swi wula ku sungula emasunguleni u tirha hi ku tiyimisela. Swivulavulolo leswi byihatiweke swi hlamusela leswaku nkulukumba Mbambo a nga ha lavi ku tsundzuka swilo leswi nga hundza, kambe a lava ku sungula hi vuntshwa a tirha. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mbambo na yena u swi vonile leswaku leswi swi nga na mihandzu yo nandziha hi ku tshama ehansi munhu a ti puta, kambe i ku yima hi milenge, a koka masokisi (P. 13).

Marito lawa ya hlamusela leswaku Mbambo u swi vonile leswaku laha ku nga na swilo swa kahle a hi ku tshama ehansi u tshandza hi ta vusiwana bya wena, kambe u fanele ku tikarhata u tirha hi ku tiyimisela swinene. **Mihandzu yo nandziha** i ku va na swilo swa kahle evuton'wini. **Ku ti puta**, swi vula ku tshamela ku vilela kumbe ku tshamela ku tshandza. **Ku yima hi milenge**, i ku tirha hi ku ti karhata swinene. **Ku koka masokisi**, swi vula ku tirha hi ku ti karhata. Swivulwa swa swivulavulelo leswi swi nga laha henhla mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku loko u lava swilo swa kahle evuton'wini u fanele ku tirha hi ku tikarhata leswaku u ta humelela. Mutsari u yisa emahlweni xitayela a ku:

Mbambu, ku sungula Sambo kambe a tlhela hatla a mita rito leri, ivi a ku Sejeni Mbambu, hi nga mi pfuna hi yini ke? (P. 13).

Marito lawa ya hlamusela leswaku Sambo a ri na mhaka leyi a lava ku vutisa yona eka nkulukumba Mbambu, kambe u vile a miyela a nga ha vulavuli leswi a ti yimisele ku vutisa swona. **Ku minta rito**, swi vula ku miyela kumbe ku ti khoma u nga ha vulavuli leswi a wu lava ku vulavula swona. Ku mita rito, i xivulavulelo lexi xi vula

leswaku u miyerile a nga ha yi mahlweni no vulavula. Xitayela xa mutsari xi hlayeka hi ndlela leyi: “Sejeni, lefuthenente wa wena u tsandzekile ku olovisa xiphiqo lexi”. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela hi xivulavulelo xa **ku olovisa xiphiqo**, leswi vulaka ku lulamisa xihoxo (P. 14)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku lefuthenente u tsandzekile ku n’wi pfuna eka xiphiqo lexi a hlangane na xona. Mutsari u ri:

A ndzi ehleketa leswaku mi lava ku tiva makhamba lawa ya midyeleke tani hi timpfuvu hambileswi a mi rime ekule ni nhlaluko (P.14).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku a ehleketa leswaku u lava ku tiva makhamba lawa ya n’wi yiveleke swilo swa yena hambileswi vhengele ra yena a ri ri ni vuhlayiseki lebyinene, ri tlhela ri va kusuhi ni kaya ra yena. **Ku dyeriwa hi timpfuvu u nga rimanga ehhlalukweni**, hi xivulavulelo lexi mutsari u tirhisile swigaririmi hi ndlela ya ntikelo ku hlamusela leswaku a nga lavi ku dyeriwa xa nchumu hi lava va nga n’wi tiviki. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi:

A ndzi tivi loko leswi ndzi nga ta ku byela swona swi ta kota ku ku pfuna hikuva a swi va nga nhlanga yo baleka ngati eka ndzavisiso wa lefuthenente ku hlamula Sambo hi ku tin’waya nhloko (P. 15).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku Sambo a nga swi tivi leswaku leswi a nga ta n’wi byela swona swi ta n’wi pfuna eka ndzavisiso wa yena hikuva lefuthenente a swi n’wi pfunanga hi nchumu eka ndzavisiso wa yena. **Nhlanga yo baleka ngati**, mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku a nga tivi loko vumbhoni lebyi a nga na byona byi ta n’wi pfuna. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Nghohe ya yena a yi sungula ku ntshuxeka na kambe a swa ha tikomba leswaku a ri eku phofuleni ka mabibi ya mbilu (P. 15).

Marito lawa ya hlamusela leswaku xikandza xa yena a xi sungula ku tsaka kambe, a swi tikomba leswaku a ri ku humeseleni ehandle leswi a swi n’wi vavisa emoyeni wa ya yena. **Ku ntshuxeka**, swi vula ku amukela eka leswo vava leswi a swi ku humelerile kumbe ku kuma leswi a ku ri khale u swi lava. **Ku phofula mabibi ya mbilu**, swi vula ku vulavula u humesela ehandle leswi ku vaviseke kutani swi huma

emihleketweni ya wena. Swivulavulelo leswi byihatiweke, mutsari u paluxa leswaku xikandza xa yena a xi sungula ku tsaka, kambe a ka ha ri na swin'wana leswi a lava ku swi vulavula. Mutsari u ya emahlweni a ku: "Sweswo hi ta pfa hi swi furhekile, ku hlamula Mbambu hi ku susa mahlo exhibukwani xa yena (P. 15)" Marito lawa ya hlamusela leswaku swin'wana leswi a va vulavula hi swona va ta pfa va yimile ku vulavula hi swona, va ta vulavula hi swona siku rin'wana. Hi mavulavulelo ya ntolovelo **ku furheka**, hi ri tirhisa ku funengeta mihandzu loko hi lava leswaku yi hatla yi vupfa hi xihatla. Eka ntshaho lowu, **furheka**, ri tirhisile ku vekela etlhelo timhaka kumbe vumbhoni leswaku ku ta vulavula hi swona siku rin'wana. Mutsari u tirhisile xivulavulelo **ku furheka** ku vula leswaku ku na mhaka leyi va nga ta pfa va yimile va nga vulavuli hi yona. Mutsari u ri:

"Ina" ku hlamula Sambo hi ku hela mbilu
loko a va nga tshembekanga a ndzi ta va
ndzi va longisile maguja ya vona ndzi va
komba ndlela yo tlhela eka rikwavo (P. 15).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nkulunkumba Sambo u hlamurile hi ku komba ku karhala, a tlhela a vula leswaku na swona loko vatirhi va yena a va nga tirhi kahle a ta va a va longisile mindzwalo kumbe leswi swi nga swa vona, va tlhelela laha va humaka kona kumbe e makaya ya vona. **Ku hela mbilu**, swi vula ku hatla ku lan'wa. **Maguja**, swi vula mindzhwalo kumbe tinhundzu. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayila ku paluxa leswaku Sambo a hatla ku lan'wa loko ku ri karhi ku vulavuriwa hi twa hi xivulavulelo xa ku hela mbilu. Mutsari u tlhela a ku:

Yanani emahlweni, ndzi yingisile; ku hlamula
Mbambu loyi a sungula ku wa mapa hi ku vona
leswaku a nga ri eku kumeni ka nchumu (P. 15).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Mbambu u byerile Sambo leswaku a ye emahlweni a vulavula hambileswi se a sungula ku hela matimba hikuva a nga ri ku kumeni ka mahungu yo khomeka. **Ku wa mapa**, swi vula ku hela matimba eka leswi a wu lava ku swi fikelela kutani u swi vona leswaku u nge swi kumi. Hi xivulavulelo lexi mutsari u tiyisisa leswaku Mbambu a sungula ku hela matimba. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mbilu yo leha i ndzalama ya lava hi va vulaka va nkateko, hina va timbilu to ringana na goza ra vusokoti a hi ta ku swi thya hi hlamba na mavoko (P. 17).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku lava va nga na timbilu ta ku tiyisela va katekile. Ntshaho lowu, wu tlhela wu vula leswaku lava vo ka va nga koti ku tiyisela va hatla va swi tshika va nga ha yi emahlweni na swona. **Ku hlamba mavoko**, swi vula ku karhala u tshika swilo swo karhi u nga ha yi emahlweni na ku swi endla. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela eka ndzimana leyi ku paluxa leswaku lavo ka va nga heli mbilu i va nkateko. Mutsari u ri:

Mbambu u yimilenyana a ha humbiwe mano hi ritshuri leri a ri khubumetile movho wakwe na miehleketo ya leswo a pone ri ahlamile (P. 18).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku Mbambu u vile a yimanyana hikuva miehleketo ya yena a yi fambile hikokwalaho ka ritshuri leri a ri n'wi pfalerile ndlela a nga ha yi voni, na leswaku a pone ka leswo chavisa leswi a swi lave ku n'wi humelela. **Ku humbiwa mano**, swi vula ku lahlelela hi miehleketo kutani u kumeka u chuha swinene hi leswi a swi ri ku humeleleni hi nkarhi wolowo. **Ku pona ri ahlamile**, swi vula ku pona eka nghozi yo karhi leyi a yi lava ku ku humelela. Swivulavulelo leswi swa, **ku pona ri ahlamile** na ku **hupiwa mano** swi tiyisisa laswaku Mbambu u vile a yimanyana hi ku chava ritshuri leri a ri n'wi pfalele ndlela na ku tlhela a swi vona leswaku u pone ku dlayiwa. Mutsari u yisa hungu ra yena emahlweni hi ndlela leyi:

Endleleni yo tlhelela exitichini, u terile hi miehleketo yo rhanga lava Mantengu, a ta yi ba yaha ri na mahika (P. 20).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku, Mbambu u vile a tela hi miehleketo yo rhanga a vona Mantengu leswaku a ta n'wi byela timhaka leti a ri na tona ta yena ta ha hisa. **Ku yi ba ya ha ri na mahika**, swi vula ku endla swo karhi swi nga si hundzeriwa hi nkarhi. Xivulavulelo lexi xi paluxa leswaku a lava ku rhanga a hundza hi le ka Mantengu a n'wi byela timhaka ta yena ta ha hisa. Hi twa mutsari a ku.

Mbambu u vonile nghohe ya Mantengu yi sungula ku hundzuka hi ndlela leyi ripfana ri nga hundzuka muhlovo hakona enkumeni (P. 23).

Marito lawa ya hlamusela leswaku, Mbambu u vonile xikandza xa Mantengu xi sungula, ku cinca ku fana na rimpfana loko ri ri enkumeni ri hundzuka muhlovo, ri fana na nkuma. Hi ku komisa hi nga vula leswaku, mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku vula leswaku Mbambu u vonile Mantengu a cinca a nga ha tsaki, ku fana ni le ku sunguleni. Mutsari u ri:

Hi dya hi yime milenge, loko wa ha ncakunya u languteriwa ku suka hi rivilo u hlongorisa tintlhari ta misava leyi (P. 25).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku va pfumala na nkarhi wo dya swa ku dya hikwalaho ko hlongorisana na swigevenga. **Ku yima hi milenge**, swi vula ku pfumala nkarhi wo wisa. Xitayela xa mutsari hi xivulavulelo lexi, xi paluxa leswaku a va taleriwile hi mitirho a va pfumala na nkarhi wa ku dya. Mutsari u tlhela a ku:

Ku hefemuteka ka hina ku helela esirheni leri tshamaka ri ri karhi ri fukuriwa, ku ri karhi ku laviwa leswi na leswiya lebyi i vutomi bya mangava (P. 25).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ku tirha ka vona hi ku ti karhata ku helela emoyeni, hikokwalaho ko lava swo karhi, naswona vutomi lebyi i bya ku hanya hi ku xaniseka. **Ku hefemuteka**, hi loko munhu a karhele endzhaku ka loko a tirhile ntirho wo tika swinene. **Ku helela esirheni leri tshamaka ri ri karhi ri fununguriwa**, swi vula ku tirha swa kahle, kutani swi tlhela swi onheka swa lolohisa swinene. **Vutomi bya mangava**, swi vula ku hanya vutomi byo ka byi nga tsakisi. Swivulavulelo leswi byihatiweke swi paluxa leswaku ku tirha ka vona hi ku tiyisela a swi nga pfuni nchumu hikuva kuna lava a va tlhela va va onhela. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ndzi lava leswaku u hleketa swinene leswaku u ta ndzi byela mhaka leyi tiyeke, ku tsundzuxa Mbambu (P. 25).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a a fanele a ehleketa kahle hikuva Mbambu a lava leswaku a n'wi byela mhaka leyi nga ntiyiso ntsena. **Mhaka leyi tiyeke**, swi vula mhaka leyi yi nga ntiyiso naswona yi twalaka swinene. Eka xivulwa lexi, mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku vula leswaku a tsundzuxiwa leswaku a hleketa kahle, a ta kota ku vulavula mhaka leyi twalaka.

Mutsari u ya emahlwni a ku: “Ntshumele u lo thwixi a pfule tindleve: (P. 25)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku Ntshumele a yime a ololoka a tlhela a yingisela swinene. Rito **thwixi**, i riencisi, swi vula ku yima u ololoka u nga ninginiki. **Ku pfula tindleve**, swi vula ku yingisela swinene leswaku u ta kota ku twa leswi u byeriwaka swona hinkwaswo. Xivulavulelo xa **ku pfula tindleve** na riencisi **thwixi**, swi paluxa leswaku a yimile a ololoka leswaku a ta swi twa kahle leswi a byeriwa swona. Mutsari u yisa emahlweni matirhisele ya ririmi na xitayela hi ndlela leyi :

Sejeni u endlile swa sindza ra honyololo, u
endlile xikolokolo xa nguva ya Pitori a famba
a ya eka Sambo (P. 27).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku, Sejeni u arisile a endla hi laha a lava hi kona, a famba a ya eka nkulunkumba Sambo. **Sindza ra honyololo**, swi vula ku arisa loko u byeriwa ku endla swo karhi. **Xikolokolo nguva ya Pitori**, swi vula ku sindzisa u endla swilo hambu u ri karhi u byeriwa leswaku u nga swi endlile. Marito lawa ya nga laha henhla ya tiyisisa leswaku sejeni Mantengu u sindzisile ku endla leswi a swi rhandza hi yena hambu a ri karhi a tsundzuxiwa.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Hi lo yimayima tani hi tihuku leti neriweke hi mpfula, hi hlalela mihloti ya Sambo: (P. 27)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va lo yima, a va nga tivi lexi a va fanele va xi endla handle ko langutisa Sambo loko a ri karhi a rila. **Ku yimayima**, swi vula ku ka mi nga tivi lexi mi faneleke ku endla xona hi nkarhi wolowo. **Ku hlalela mihloti** swi vula ku yima mi languta munhu loko a rila. Swivulavulelo leswi byihatiweke laha henhla swi paluxa leswaku a va nga ha tsakisi hi nchumu hikokwaho ko vona Sambo a ri eku rileni.

Mutsari yisa emahlweni xitayela hi ndlela leyi: “A hi ta endla yini hikuva na ndzilo a wu hetini ntirho wa wona wa manyala, mati a ya halakile (P. 27)”. Ntshaho lowu wu

hlamusela leswaku a ku ri hava lexi a va ta xi endla hikuva swilo hinkwaswo a swi onhakile. **Ndzilo a wu hetile ntirho wa wona wa manyala**, swi vula leswaku ndzilo a wu hisile swilo hinkwaswo. **Manyala**, swi vula swilo swo biha kumbe swilo swo ka swi nga amukeleki. **Mati a ya halakile**, swi vula leswaku swilo se a swi onhakile. Eka swivulwa leswi henhla mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku vula leswaku a ku ri hava lexi a va ta xi endla hikuva ndzilo a wu hisile swilo hinkwaswo. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ndzi kombela mi ndzi vitanela Khazamula
Chavalala, n'wina mi nga duka na ro; ku
hlamula Mbambu hi ku hatlisa (P. 29).

Marito lawa ya henhla ya vula leswaku u kombela ku vitaneriwa Khazamula hikuva lavan'wana va nga famba va nga ha vuyi. **Ku duka na ro**, swi vula ku famba u nga ha vuyi ekaya kumbe laha va ku rhumeke kona. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa, **ku duka naro ku** paluxa leswaku a va ta famba va nga ha vuyi laha a va rhumiwile kona. Xitayela na ririmi swi ya emahlweni hi ndlela leyi: "Ku tiyimisela ka wena ku tswarile mihandzu yo tsokombela (P. 30)". Marito lama ya hlamusela leswaku, ku tirha ka yena hi ku tiyimisela ku ve na mbuyelo wa kahle. Marito lawa ya nge, **Ku tswarile mihandzu yo tsokombela** ya hlamusela leswaku, ku ve na mbuyelo wa kahle kumbe ku ve na leswo tsakisa swinene. Xivulavulelo lexi byihatiweke xi vula leswaku ku vile na mbuyelo wa kahle eka leswi swi endliweke. Mutsari u tlhela a ku:

Mbambu u langutile wanuna loyi tani hi murimi loyi
a fuweke ni tihomu kutani a nga eku xiyaxiyeni
ka xifuwo a xaviseriwaka xona ku tiyisisa leswaku a
nga ri eku boheleleni ka xuma enengeni wa mpfuvu
(P.30).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku Mbambu u langutile wanuna loyi tani murimi loyi a nga na swifuwo swo tala kutani u le ku langutiseni ka swifuwo swa yena hikuva a nga lavi ku nyika xuma mahala eka loyi a nga na xona. **Ku bohelela xuma enengeni wa mpfuvu**, swi vula ku nyika munhu xilo kutani a nga ha swi vuyisi. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku paluxa leswaku wanuna loyi a nga lavi ku nyika munhu xilo lexi a nga ta ka a nga n'wi tlheriseli nakambe.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa ririmi na xitayela a ku “ A hi vonanga nchumu, loko a ri mina a ndzi khavaxele ku fika exifuveni (P. 32)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku a nga vonanga nchumu hikuva a rila swinene. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **ku khavaxela**, swi vula ku dya swakudya kutani u ti tota hinkwako laha milon’wini, kambe **khavaxela** leyi yi vula ku rila u huma mihloti yi rhelela yi fika na le xifuveni. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku vula leswaku a nga vonanga nchumu hikuva a rila swinene. Mutsari u tlhela a ku:

Mi be nhloko ya mhaka, ku hlamula wansati
hi ku hatlisa loku kombaka ku tiyimisela
lokukulu (P. 33).

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku, u vulavurile ntiyiso ya leswi mhaka yi nga xiswona. **Ku tiyimisela lokukulu**, swi vula ku endla xilo hi mbilu ya wena hinkwayo. **Ku ba nhloko ya mhaka**, swi vula ku vula leswi mhaka yi nga hi xiswona kumbe ku vulavula ntiyiso. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela hi swivulavulelo leswi paluxaka leswaku wansati u hlamurile leswi mhaka yi nga yimisa xi swona hi ku titshemba a nga kanakani. Mutsari u ya emahlweni a ku:

“Mi ti lavela yini tinhlamulo ta mina xana? Ku vutisa wansati wa sindza ra honyololo (P. 33)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va ti lavela yini tinhlamuselo ta yena, ku vutisile wansati hi ndlela yo arisa kumbe hi ndlela yo hamboloka swinene. **Sindza ra honyololo**, swi vula munhu wo endla swilo hi ku arisa. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku vula leswaku wansati loyi a endla swilo hi ndlela yo arisa. Mutsari u tlhela a ku: “Wa ndzi hlolela makwerhu swa mindzavisiso a ndzi dzhahisani na swona (P. 33)”.

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku va n’wi dyohela swa mindzavisiso a nga twanani na swona kumbe a nga kumani na swona. Rito **ku dzhahisana**, swi vula ku ka u nga twani na mhaka yo karhi kumbe ku ka u nga kumani na swilo swo karhi. Hi ntolovelolo **ku dzhahisana** swi vula ku nyikana fole mi dzhahisana, kambe eka ntshaho lowu mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi, ku hlamusela leswaku, yena a nga twani na swona swo vutisiwa swivutiso swa mayelana ni mhaka yo karhi.

Mutsari u yisa emahlweni matirhisele ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Ndzi te ku ta vutisa mina swivutiso, ku ringeta Mbambu ku timela ndzilo hi marito (P. 34)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u miyetile pongo leri a ri ri kona hi ku vutisa swivutiso. **Ku timela ndzilo**, swi vula ku khongotela ku tisa ku rhula leswaku xiyimo xi va kahle loko vanhu va ri eku holoveni. Hi ntolovelu ku **timela ndzilo** swi vula ku tima ndzilo lowu va ka wu pfurha swinene kutani u chela mati leswaku wu timeka. Eka ndzimana leyi ku tirhisiwile xivulavulelo ku paluxa leswaku a lava ku miyeta huwa kumbe pongo leri a ri ri kona hi nkarhi wolowo. Mutsari u ya emahlweni a ku: “U nga vangi bubutsa hi huwa ku hlamula Mbambu loyi a ringeta ku vulavulela ehansi (P. 34)”.

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u nga endli mhaka yintsongo yi va mhaka yikulu hikokwalaho ko ba pongo. Marito **ku vanga bubutsa**, swi vula ku endla mhaka yintsongo yi va mhaka leyikulu yo tika. Hi mavulavulelo ya ntolovelu **bubutsa**, ku vuriwa moya lowukulu swinene, kambe eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku a nga tikisi xiyimo xa mhaka hi ku ba pongo. Mutsari u tlhela a ku: “Nawu ndza wu xixima, kambe ndzi nge pfumeli ku tirhisana na wona loko wu ri na mahlo (P. 34)”.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku, nawu wa wu hlonipha kambe a nge pfumeli loko nawu lowu wuri na xihlawuhlawu. Rito **ku va ni mahlo**, swi vula ku va na xihlawuhlawu kumbe ku pfuna van’wana, van’wana va nga pfuniwi. Hi mavulavulelo ya ntolovelu **ku va ni mahlo**, swi nga ha vula ku va na mahlo lama kulukumba. Hi ririmi ro gega, **ku va ni mahlo** swi vula ku rhandza vavanuna kumbe vavasati. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile xivulavulelo ku vula leswaku a nge pfumeli ku landzelela nawu lowu wu nga na xihlawuhlawu.

Mutsari u ya emahlweni hi ndlela leyi: “Nandzu wa le ka Machipisana wu lavisisiwile kambe ndzavisiso wa kona wu helele emoyeni (P. 35)”. Xivulwa lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku ndzavisiso lowu endliweke wa le ka Machipisana a wu endliwa nga wu fikisiwa emakumu, wu lo tshikiwa empfukeni. Rito **ku helele emoyeni**, swi vula ku tshika swilo swo karhi leswi a wu swi endla u nga ha yi emahlweni na swona. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku vula leswaku nandzu wa ka Machipisana a wu lavisisiwanga hi ku hetiseka wu tshikiwile empfukeni.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Nyama yi tekile risiva eka mphikizano wo koka mahlo ya vanhu (P. 43)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku nyama yi dyiwa ngopfu loko ku ri na mitlangu yo hambanahambana leyi na swona hi yi tsakisaka vanhu. **Ku teka risiva**, swi vula ku hlula kumbe ku teka xiyimo xa le henhla, laha ku vaka ku ri na mphikizano wo karhi. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku **Nyama** hi yona yi tekaka xiyimo xa le henhla hikuva loko ku ri na ntlangu ku ri hava nyama vanhu a swi va tsakisi, **Ku koka mahlo** swi vula swilo swo tsakisa, leswi endlaka leswaku mani na mani a tsaka hi swona. Swivulavulelo leswi swa, **ku teka risiva na ku koka mahlo**, swi paluxa leswaku swilo swa kahle swi endla leswaku vanhu va swi tsakela swinene. Matirhisele ya mutsari ya ririmi na xitayela ya ya emahlweni hi ndlela leyi:

Hambi leswi a va sungula ku tshembha hi ku tiva leswaku Mantengu a ngenhisile voko eka vukhamba lebyi, kumbe nile ka ku dlawa ka N’wamba, a nga se kuma swikombiso leswi a ta kota ku khorisa lefuthenente hi swona (P. 50).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku a va sungula ku tshemba leswaku Matengu a khumbeka eka vugevenga lebyi humeleleke na ku dlawa ka N’wamba naswona a swi n’wi khumba, kambe a va nge si kuma swikombiso leswi a swi ta endla leswaku lefuthenente a tshemba hi swona. **Ku ngenhisa xandla**, swi vula ku khumbeka eka mhaka yo karhi kumbe ku khumbeka eka nandzu wo karhi. **Ku khorwisa**, swi vula ku nyika vumbhoni byo khomeka lebyi nga endlaka leswaku munhu a ku tshemba eka leswi u n’wi byelaka swona. Swivulavulelo leswi swi hlamusela leswaku a va ri na ku tshemba leswaku Mantengu wa khumbeka eka ku dlayiwa ka N’wamba. Mutsari u ri:

Mi nga vileli hi swivulavulwa swa vanhu ku hlamula Mashele, milomo ya vanhu a yi taleriwi hi nambu (P. 60).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va nga vileli hi leswi swi vulavuriwaka hi vanhu hikuva nomu a wu hluli hi nchumu ku vulavula, kumbe leswi vanhu va swi vulavulaka a swi heli. **Swivulavula**, hi loko vanhu va vulavula swo tala hi munhu. **Nomo a wu taleriwi hi nambu**, swi vula leswaku nomu a wu tsandzeki ku vulavula xin’wana na xin’wana. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela eka swivulwa leswi byihatiweke ku

paluxa leswaku va nga vileli hi leswi vanhu va swi vulavulaka hikuva nomu a vu tsandzeki ku vulavula xin'wana na xin'wana. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Swa fanela leswaku ndzi ku tivisa leswaku u fanele ku pfala nomo eka hinwaswo leswi ndzi ku vutiseke swona laha namuntlha (P. 61).

Marito lawa ya hlamusela leswaku u fanele ku miyela a nga byeli munhu na un'we timhaka leti a byeriweke tona. **Ku pfanomomo**, swi vula ku va na xihundla, u nga byeli munhu timhaka leti u byeriweke tona, kumbe ku miyela u nga nga vulavuli. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela eka xivulavulelo lexi nga byihatiwa ku hlamusela leswaku u fanele a miyela a nga vulavuli nchumu eka swivutiso leswi vutisiweka swona. Mutsari u tlhela a ku:

Ndzi khensile ntirhisano, mi nga karhali hikuva na mundzuku mi nga tlhela mi dya mina kwala (P. 61).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va nga karhali hi yena hikuva siku rin'wana u ta tlhela a vuya nakambe ku ta kombela ku pfuniwa. Marito lawa ya nge: "**Mundzuku minga tlhela mi dya mina**", ya hlamusela leswaku, siku rin'wana a nga tlhela a vuya nakambe. **Ntirhisano**, swi vula ku khomisana mi tirhisana eka swo karhi. Eka ndzimana leyi mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku hlamusela leswaku va nga karhali ku n'wi pfuna hikuva swi nga endleka a tlhela a lava ku pfuniwa siku rin'wana. Mutsari u tlhela a ku: "Leswi a swi hlayiwile ephepheni a nga swi kholwi swinene, a lava ku kholwa hi leya oxa (P. 62)".

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku leswi a swi tsariwile ephepheni a nga swi tshembi, a lava ku swi vona hi ya yena mahlo. **Ku kolwa hi leyo koxa**, i xivulavulelo lexi hlamuselaka leswaku a lava ku tshemba hi ku vona leswi va nge swi humelerile. Matirhiselo ya mutsari ya ririmi na xitayela ya ya emahlweni hi ndlela leyi: "I mani loyi a nge u soleriwa ku va u ve nyandza yin'we na swigevenga xana? (P. 65)".

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku i mani loyi a nge u hleketeleriwa leswaku u tirhile swin'we na ntlawa wa swigevenga xana? **Ku va nyandza yin'we**, swi vula ku tirhisana. Hi mavulavulelo ya ntolovela **nyandza**, swi vula tihunyi leti ti nga

hlengeteriwa ti bohiwa eka ndzhawu yin'we, kambe eka xivulwa lexi, **ku va nyandza yin'we**, i xivulavulelo lexi mutsari a tirhiseke ririmi na xitayela ku paluxa leswaku a va ri eka ntlawa wun'we. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ndzi rivaleleni leswi ndzi mi toteke manyala
tolo a ndzi nga kholwi leswaku a mi vulavula
ntiyiso (P. 72).

Ntshaho lowu wu hlamusela ku kombela ku rivaleriwa eka leswi a n'wi lumbeteke hi swona, swo khomisa tingana hikuva a nga tshembi leswaku a byeriwa ntiyiso. **Ku totiwa manyala**, i xivulavulelo lexi hlamuselaka leswaku u lumbetiwiile hi swilo leswi nga riki ntiyiso. Mutsari u ya mahlweni a tirhisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Mahungu ya nyuziphepha ya ndzi surile mihloti
ndzi va ndzi swi vona leswaku ndzi mi hoxele
ngopfu matolo (P. 72).

Marito lawa ya hlamusela leswaku timhaka leti a ti tsariwile eka nyuziphepha ti n'wi nyikile matimba. **Ku suriwa mihloti**, swi vula ku nyikiwa xo karhi xo ku miyeta eka loko u humeleriwiile hi swilo swo biha, kumbe ku suriwa mihloti loko u ri eku rileni. Ntshaho lowu, **ku suriwa mihloti**, mutsari u tirhisile xivulavulelo ku hlamusela leswaku mahungu lamanene lawa a ya tsariwile eka nyuziphepha ya vile ya n'wi tsakisa swinene. Mutsari u ri: "Vanhu va fanele ku pfa va tlulana milenge, ku hlekelela Mbambu (P. 72)". Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku vanhu hi vona vo pfa va holovisana, kumbe ku ka va nga ha twanani. **Ku tlulana milenge**, i xivulavulelo lexi tiyisisaka ku holovisana kutani mi kumeka mi nga ha twanani kumbe ku vulavurisana.

5.1.4 XIHLAMBANYISO

Xihlambanyiso i xigaririmi lexi tirhisiwaka eka matsalwa laha ku tekiwaka michumu yo hambana kutani yi fananisiwa wonge i xilo xin'we. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela eka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi ndlela leyi landzelaka:

“Nhloko ya wanuna loyi a yi keriwile yi hatima tani hi xivoni. (P. 1). Eka ntshaho lowu mutsari u tirhisile ririmi na xitayela xa xihlambanyiso ku hlamusela leswaku nhloko ya wanuna loyi leswi a yi ri hava misisi a yi hatima ku fana na xivoni.

Mutsari u ri: “Makatla ya yena a ya anamile onge i ku anama ka sofa (P. 1)”. Xihlambanyiso lexi xi hlamusela leswaku munhu loyi a ri na makatla lamakulu swinene, lawa a va ya fananisa na ku kula ka sofa. **Sofa** i nchumu wo anama swinene lowu hi wu tirhisaka ku tshama eka wona, kutani mutsari u fananisile ku anama ka makatla ya yena na ku anama ka sofa. Matirhisele ya mutsari ya ririmi na xitayela ya ya emahlweni hi ndlela leyi: “Titiho ta yena a ti bumburile tani hi miyovha ya le Vhenda . (P. 1)”.

Marito lama, mutsari u tirhisile swigaririmi a tani hi ririmi na xitayela ku hlamusela leswaku titiho ta yena a ti ri tikulu swinene, ti ringana na miyovha ya le Vhenda. **Miyovha** i mabanana lawa ya byariwaka emakaya kumbe emasin’wini lawa ya dyiwaka, kutani mutsari u fananisile ku kula ka titiho ta yena na mabanana ya le Vhenda. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ehenhla ka xinon’wana xa yena a ku ri ni
nkhwati wo hatima wa malebvu lawa a ya
hlayisile tani hi ndzalama ya nkoka wa le
maninginingini (P. 1).

Marito lawa ya hlamusela leswaku a ri ni nomo lowutsongo lowu ehenhla ka wona a ku ri na layeni ro hatima ra malebvu lawa a ya hlayisile tani hi rifa leri a ri ri ra nkoka swinene. **Ndzalama** i nchumu wa nkoka swinene lowu vaka wu hlayisiwile leswaku wu ta voniwa hi tinxaka tin’wana kumbe hi vana lava va nga ha riki vantsongo leswaku loko va kula va kurile. Mutsari u ri:

Ndzhawu leyi a pakile eka yona vanhu a
va makanyeka tani hi swivungu ehenhla
ka nyama leyi boleke (P. 49).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku ndzhawu leyi a pakile movha eka yona vanhu a va tele swinene. Mutsari u fananisi matalele ya vanhu lava ku fana na swivungu loko swi ri eka nyama leyi boleke. Mutsari u tirhile xigaririmi tani hi ririmi na xitayela ku paluxa leswaku ndzhawu leyi a va pakile mimovha vanhu a va tele onge i swivungu.

5.1.5 XITHATHELO

Xithathelo i xigaririmi laha mutsari fananisaka swilo swo hambana hi ndlela yo hundzeleta kumbe yo nyanyisa a tlhela a nyunyetela munyu ku tlula mpimo. Mutsari u tirhisile ririmi ro thathela ka tsalwa ra **Ndzi ta n'wi kuma** hi ndlela leyi:

“Ndzi ve ndzi ku tiserile tilo ni misava munghana (P. 2)”. Xithathelo lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku u n'wi tela na mahungu yo tsakisa kumbe swilo swa kahle. Mutsari u tirhisile xivulwa lexi ku tlula mpimo hikuva **tilo** ni **misava** munhu a nge pfuki a swi kumile kutani mutsari u tirhisile xigaririmi lexi tani hi ririmi na xitayela ku vula leswaku u n'wi tele na mahungu ya kahle . Mutsari u ri:

A va tinyiketele rifu kutani movha wa vona
a wo haha kunene hi ndlela leyi tsuvulaka
misisi, va ri karhi va tiva leswaku loko vo
kanganyisa hi nhongana yinene va file (P. 51).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku movha lowu a va famba hi wona a wu tsutsuma hi rivilo ro chavisa swinene. **Movha a wo haha kunene**, laha mutsari u thatherile hikuva movha a wu nge hahi. Mutsari u tlhela a thathela nakambe hi ku vula leswaku, **hambi a va lo kanganyisa hi nhongana a va ta va va file**. Eka xivulwa lexi mutsari u hundzeletile hikuva nhongana a yi nge wisi movha. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ku pfukile xihuhuri lexikulu xa ritshuri ni ku
haha ka swiribyana leswi a swi chavisa hi
ku haha ka movha lowukulu wo basa lowu
rivilo ra wona a ri ta nyumisa navamaki va
swibamubamu swa tiapholo (P. 18).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku movha a wu tsutsuma hi rivilo ro chavisa swinene, laha mutsari a nga hlamusela ni leswaku a wu ta chavisa ni vamaki va swibamubamu, leswi a wu tsutsumisa xiswona. Mutsari u tirhisile xithathelo hi ku **haha ka swiribyamna**, ku tiyisisa leswaku movha lowu a wu tsutsuma swinene hi ndlela yo nyunyetela ni munyu hikuva swiribyana na movha a swi hahi hi ntolovelo. Mutsari u tlhela a tirhisa ririmi na xitayela a thathela a ku; **rivilo ra wona a ri ta nyumisa na vamaki va swibamubamu swa tiapholo**. Hi xivulwa lexi mutsari u

tiyisisa leswaku movha lowu a wu tsutsuma swinene. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Ku bonga ka xibalesa xa Mbambu ku ninginise misava hinkwayo (P 51)”. Xithathelo lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku ku duvuriwa ka xibamu lexi tirhiseke hi Mbambu swi chavise vanhu vo tala. Mutsari u tirhisile rito **bonga**, na ku **ninginisa misava hinkwayo**, hi ndlela yo thathela hikuva misava a yi nge ninginikisiwi hi ku duvuriwa ka xibamu, mutsari u paluxa ntsena leswaku ku duvuka ka xibamu, swi vange pongo ro chavisa swinene.

5.2.6 SWIVURISO NA SWIVULAVULELO EKA NTSALWA RA NSUKNU WA MINA

Eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** mutsari u tirhisile swivuriso na swivulavulelo tani ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Mina a ndzi kholwi leswaku hi masiku manharhu hi nga kota ku anyula nomu wa khema leri bvungeke misava hi va hi xokola ni vutomi bya hina enon’wini ya xona (P. 1).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vona a va tshembi leswaku hi masiku manharhu va nga swi kota ku kuma xigevenga lexi va tekelaka misava, va tlhela va kota no endla leswaku vutomi bya vona byi nga vi ekhombyeni eka xigevenga lexi. **Ku anyula**, swi vula ku pfula eka ndzhawu leyi yi vaka yi pfalekile swinene kutani u tirhisa nsimbi kumbe nchumu wo tontswa lowu wu nga kotaka ku pfula. **Ku bvunga**, swi vula ku tekela munhu xilo xa yena hi nkanu u nga kombelanga, **Ku xokola** swi vula ku humesa xilo xo karhi endzeni ka nchumu wo karhi. Eka xivulwa lexi, **ku xokola** yi tirhisiwile ku vula ku humesa vutomi bya vona ekhombyeni. Swivulavulelo leswi swi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari xa ku tirhisa swigaririmi swa ku anyula, ku bvunga na ku xokola leswi swi paluxaka ku teka hi nkani leswi vanhu va swi tirheleke nkarhi lowo leha. Xitayela na matirhiselo ya ririmi ya mutsari swi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Va ta vula leswaku hi hina hi tshikeke nkarhi wo ololoxa, hi gimeta makungu hambileswi mbita a ya ha vila (P. 2).

Marito lawa ya hlamusela leswaku vanhu va ta vula leswaku hi vona va tshikeke nkarhi wo lulamisa swihoxo, va fikisa swilo leswi a swi bohiwile emakumu hambileswi timhaka a ta ha tika swinene. **Ku ololoxa**, swi vula ku lulamisa swihoxo leswi swi va ka swi ri kona. **Ku gimeta makungu**, swi vula ku fikisa emakumu leswi va kunguhateke ku swi endla. **Mbita a ya ha vila**, swi vula ku tshika swilo swa ha tika swinene. Swivulavulelo leswi byihatikeke, mutsari u tirhisile xitayela ku kombisa leswaku a ku ri na mhaka leyi a va fanele va yi vulavula ya nkoka leswaku va fikelela makungu ya vona nkarhi wa ha ri kona. Mutsari u ya emahlweni hi ndlela leyi:

Hi tsakela ngopfu miehleketo, kambe hi
nga ti na miehleketo leyi nga ta tshova
nhlana wa kungu ra hina (P. 3).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va tsakela ngopfu munhu loyi a taka na timhaka ta kahle, kambe yi nga ri miehleketo leyi nga ta endla leswaku leswi va swi boheke swi nga ha endleki kumbe ku fika emakumu. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa **Ku tshova nhlana**, ku vula leswaku a va nga yi lavi miehleketo leyi yi nga ta va heta matimba eka kungu ra vona.

Mutsari u tlhela a ku: “Hi nga pfumeli gwitsi ku hi hima matsolo (P. 3)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a va nga pfumeli swilo swo ka swi nga ri kahle ku va heta matimba, yo ka va nga ha koti ku yisa ntirho wa vona emahlweni. **Gwitsi** swi vula loko ku ri ka ntima u nga voni laha yaka kona. **Ku hima matsolo** i xivulavulelo lexi mutsari a kombisaka leswaku a va swi lavi leswaku ku va na leswi swi nga ta kavanyeta kungu ra vona.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Ntirho wa ndzavisiso lowu i tlakula va xurhe (P. 3)”. Marito lawa ya nga laha henhla ya hlamusela leswaku ndzavisiso lowu a va wu endla a wu va tikela swinene. **Tlakula va xurhe**, i xitayela xa mutsari lexi tiyisisaka leswaku ntirho wa vona a wu tika swinene. Mutsari u tlhela a ku: “Un’wana wa muyimeri wa Maritius, a byi phahile (P. 4)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku un’wana loyi a ri muyimeri wa tiko ra **Mauritius** a etlele vurhongo. A byi phahile i xivulavulelo lexi vulaka leswaku a etlele. Mutsari u tlhela a ku: “Hi to bvungelana rona hi nkanu (P. 4)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku va ta tekelana tiko leri hi nkanu. **Ku bvungelana**, swi vula ku vutlelana xilo lexi hinkwerhu hi xi tsakelaka.

Xivulavuleleo lexi xi paluxa laswaku a va tekelana swilo hi nkanu. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Hi nga ka hi nga ti pfumeti ku tlhelela
endzhaku, hi ringeta ku ololoxa nsimbhi
hi nsimbhi (P. 5).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va nga ka va nga swi koti ku tshika leswi va swi kunguhateke va nga ha swi endli, ta va ringeta ku swi lulamisa hi ku vanga madzolonga. **Ku ololoxa nsimbi hi nsimbhi** swi vula ku olovisa xiphiko hi madzholonga. Xivulavuleleo lexi xi kombisa leswaku a va nga tshiki ku lwa ku kondza va hlula. Mutsari u ri: “Mathatha ni matlotlo swi ta hi vindzisa (P. 5)”. Marito lawa ya ya hlamusela leswaku swiphiko na ku endla swilo hi xihatla swi ta va karhata. **Mathatha**, swi vula swiphiko **kasi matlotlo**, swi vula ku endla swilo hi xihatla swinene u nga languti leswaku emakumu ku ta endleka yini. Mutsari u tirhisile xitayela hi marito **mathatha**, **matlotlo** na **vindzisa**, ku paluxa leswaku ku endla swilo hi xihatla swi ta tsandzekisa kungu ra vona.

Mutsari yisa emahlweni xitayela hi ndlela leyi: “Vasweki loko va tele ngopfu, va sweka mbodza (P. 6)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku loko vanhu va endla swa le xihundleni va tele, swi endla leswaku swi humela ehandle swi tiviwa hi vanhu hinkwavo. **Ku sweka mbodza**, swi vula ku sweka swakudya swo ka swi nga vupfanga, kambe eka xivulavuleleo lexi mutsari u paluxa leswaku loko vanhu va endla swilo va tele a swi fambi kahle. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Huvo leyi yi fanele ku haveriwa matimba
leswaku yi endzela xifundza xin'wana na
xin'wana (P. 6).

Ntsaho lowu wu hlamusela leswaku huvo leyi hlawuriwile yi fanele ku nyikiwa matimba leswaku yi ta kota ku endzela xifundza xin'wana na xin'wana. **Ku haveriwa** hi mavulavuleleo ya masiku hinkwawo, swi vula ku ambexiwa tinguva to tala swinene leswaku u nga twi xirhami, kambe eka xivulwa lexi ku **haveriwa matimba**, swi kombisa leswaku va ta nyikiwa matimba yo endla xin'wana na xin'wana lexi faneleke leswaku va xi endla. Mutsari u tirhisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Van'wana kumbe a va chava leswi switanga swa vona a swi nga kukuleki (P. 7).” Marito lawa

ya hlamusela leswaku van'wana a va chava leswi matiko ya vona ya nga lulamangiki. **Switanga**, hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vula tindhawu laha hi tshivelaka kona ndzilo emakaya. Eka ntshaho lowu, **switanga**, va vula matiko lawa swivulavuri swo hambahambana a swi huma eka wona. Ku nga **kukuleki**, swi vula leswaku matiko lawa a ya nga tshamisekanga hi swin'wana na swin'wana. Mutsari u ya emahlweni a ku:

A ko twala: "he is right" na "good idea!
loko a ndzo tiva na tindzimi ta lavan'wana
a ndzi to mi chumbutela mapfumelele
ya vona (P. 7).

Eka ntshaho lowu mutsari u hi byela leswaku loko a tiva tindzimi leti vanhu hinkwavo va pfumeleke hi tona a ta hi byela leswi a va pfumerisa xiswona ku ya hi tindzimi leti a ti tirhisiwa hinkwato. **Ku chumbutela**, swi vula ku rungulela munhu timhaka hi ku hetiseka u nga siyi nchumu leswi swi vulavuriweke hinkwaswo. Xivulavulelo xa **ku chumbutela** xi vula leswaku loko a tiva tindzimi hinkwato a ta va byela leswi a va pfumerisa xiswona. Mutsari u yisa xitayela emahlweni hi ndlela leyi: "Ku hlamusela mutshami wa xitulu loko huwa yi vohlile (P.7)".

Marito lama ya hlamusela leswaku mutshami wa xitulu u sungurile ku vulavula loko va miyerile ku ba huwa. **Ku vohla** hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo hi nga ha ri tirhisa eka loko mati ya tele exihlobyeni kutani hi nkarhinyana u kuma ya pumbekile kutani hi ri ya **vohlile**. Hi nga tlhela hi tirhisa rito ku **vohla**, eka vhlilwa ra movha loko ri hume moya na rona hi vula leswaku ri **vohlile**. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile xitayela ku vula ku miyela ka huwa leyi a yi ri kona enhlengoletanini.

Mutsari u tlhela a ku: "Loko ho ka hi nga landzeleri swileriso swa nhlango hi ta yimisiwa hi ku copeta ka tihlo (P. 7)". Marito lawa ya hlamusela leswaku loko huvo yo ka yi nga landzeleli leswi yi tholeriweke swona, nhlango wa vona wu ta yimisiwa hi xihatla. Xivulavulelo xa ku **Ku copeta ka tihlo**, mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku loko vo ka va nga landzeleli swileriso nhlango wa vona wu yimisiwa hi xihatla. Mutsari u ya emahlweni a ku: "Nhlengoletano yi hangalakile loko dyambu se ri tumbele hi tintshava (P.7)". Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku nhlengoletano lowu a wu khomiwile wu vile wu hela va hangalaka hikuva dyambu se a ri perile.

Xivulwa lexi nge; **dyambu se a ri tumbele hi tintshava**, mutsari u tirhisile xitayela ku vula leswaku dyambu se a ri perile. Hi tlhela hi twa mutsari a ku:

A nga ri wanuna wa marito yo tala na swona
loko a kala a pfula nomu a hlawula marito ya
yena hi vukheta (P. 8).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a nga ri wanuna wo vulavula ngopfu, loko a kala a vulavula a hlawula leswi a faneleke ku vulavula swona. **Ku pfula nomo**, swi vula ku sungula ku vulavula. **Ku hlawula marito**, swi vula ku va na vuxiyaxiya loko u vulavula, u nga vulavuli xin'wana na xin'wana lexi taka. Swivulavulelo leswi byihatiweke laha swi paluxa leswaku wanuna loyi a nga rhandzi ku vulavula loko a kala a vulavula a xiyaxiya mavulavulelo ya yena. Mutsari u tirhisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi: "Ana joko se a va rhwexiwile, a ku lo sala ku ri koka, ri kenya tinhamu ta vona (P.10).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku ntirho lowu a va fanele ku wu tirha se a va nyikiwile wona, lexi a xi va salerile a ku lo sala ntsena leswaku vona va sungula ku tirha leswi va hlawuriweke ku tirha swona. **Ku rwexiwa joko** na **ku kenya nhamu**, swivulavulelo leswi swi paluxa leswaku ntirho se a va nyikiwile xa vona a va fanele va sungula ku tirha. Hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwawo **Joko** ri tirha ku fasela tihomu, kambe eka xivulwa lexi ri tirhisiwille ku vula ku nyikiwa ntirho leswaku wu tirhiwa. Mutsari u ri: "A va swi tiva leswaku ntirho lowu a wu ta va tsema nhamu (P.10)".

Marito lawa ya hlamusela leswaku vanhu lava a va swi tiva leswaku ntirho lowu va nyikiweke wona leswaku va wu tirha a wu ta va tikela swinene. **Ku tsema nhamu** swi vula ku tikeriwa hi ntirho wo karhi. Marito lawa nga laha henhla ya tiyisisa leswaku ntirho lowu a va nyikiwile wona a wu nga olovi ku wu tirha. Mutsari u tirhisile xivuriso hi ndlela leyi: "**Se hi khome nyarhi hi timhondzo** (P.10)". Xivuriso lexi nga xi hlamusela leswaku vavanuna se va le timhakeni to karhata kumbe va le timhakeni to tika swinene. Xivuriso lexi nga laha henhla xi tiyisisa leswaku a va tikeriwa hi ntirho lowu va nyikiweke wona. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Loko ho yi thya, yi hi dlele loko ho hlwela ku kuma ndlela yo tiponisa, nyarhi leyi yi ta kala yi hi hlula hi matimba (P.10).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko vo yi tshika mhaka leyi va nga yi sungula va ta tikeriwa swinene, swi lava leswaku va luka rhengu ro fambisa kungu ra vona hi xihatla va nga kumana na ku tikeriwa. Rito **thya**, i riencisi, leri encenyetaka ku tshika xilo hi ndlela ya xihatla, kambe eka ntshaho lowu va tiyisisa leswaku va fanele ku tirha ntirho wa vona hi xihatla va nga wu tshiki. Xivulwa xa **loko ho yi thya na yi ta kala yi hi hlula**, swi kombisa leswaku loko vo tshika ntirho lowu va nyikiweke wona va ta tsandzeka ku wu tirha. Mutsari u tlhela a ku: “Leyi a hi nyarhi yinene i guwela (P.10)”.

Marito lawa ya hlamusela leswaku ntirho lowu va nyikiweke wona a wu nga ri kahle, a wu va tikela swinene. **Guwela** swi vula nyarhi yo famba yoxe leyi yi vaka yi hlengeriwile entlhambini wa tinyarhi. Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela ku tiyisisa leswaku tirho lowu a va nyikiwile wona a wu tika. Ririmi na xitayela xa mutsari swi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Loko hi lava ku tisa ku rhula hi fanele ku tiva ndzhombo wa timbholovo (P. 11)”.

Nthsaho lowu wu hlamusela leswaku loko va lava ku tisa ku rhula etikweni va fanele va tiva laha timhaka leti ti endlaka leswaku ku nga vi na ku rhula exikarhi ka matiko lawa ti sukelela kona. **Ndzhombo** i nomu wa nyoxi lowu salelaka loko u lumiwile hi yona. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile rito **ndzhombo**, swi vula leswaku va fanele ku lavisisa laha mhaka yi sukeleke kona. Mutsari u ri:

Hi ku vona ka mina, hina a hi fanele hi rhanga hi ya lomu ku nga na ku rhula hi nwa eswihlobyeni swa vona (P. 11).

Marito lawa ya hlamusela leswaku va fanele va ya rhanga va endzela matiko lawa ya nga na ku rhula kutani va tirhisana na vona xikan'we. **Ku rhula na ku nwa eswihlobyeni swa vona**, mutsari u tirhisile swivulavulelo leswi ku paluxa leswaku va lava ku rhanga hi matiko lawa ya nga na madzolonga kutani va tirhisana na vona. Mutsari u ri: “A hi laveni rivoni leswaku ndlela yi ta hi basela (P. 11)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku va fanele ku endla vulavisisi leswaku va ta kota ku famba kahle

hi ku rhula. Marito ya ku; **ku lava rivoni** na **ndlela yi ta hi basela**, ya vula leswaku va fanela ku rhanga va lavisisa kutani va ta kota ku famba hi ku rhula ku nga vi na lexi xi va kanganyisaka endleleni. Mutsari u ya emahlweni a ku:

A hi ntirho wa hina ku xopela kumbe
ku peperha matiko, hi hlawula ndluwa
eka hove (P. 11).

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku a hi ntirho wa vona wa ku lavivisisa matiko va tlhela va hlawula matiko man'wana lama va ya rhandzaka, va siya lawa va ya vengaka. **Ku hlawula ndluwa u siya hove**, i ku va na xihlawuhlawu. **Ku xopela**, swi vula ku hlawula swin'wana u siya swin'wana. Swivulavulelo leswi nga laha swi paluxa leswaku eka ndzavisiso wa vona a va fanelanga ku tirha hi ku hlawula matiko kutani va siya matiko man'wana. Mutsari u ri: "Ehandle ka sweswo, hi rihi tiko leri nga hava manghumbu enon'wini xana? (P. 11)".

Marito lawa ya hlamusela leswaku hi rihi tiko leri ri nga hava swo biha xana? Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **manghumbu**, ku vuriwa ku nuha loku munhu a vaka na kona enon'wini wa yena, kambe eka xivulwa lexi, manghumbu swi hlamusela leswaku hi rihi tiko leri ri nga hava swidyoho kumbe vubihi xana? Marito lawa ya tiyisisa leswaku matiko hinkwawo a ya lulamanga. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Le Afrika mimfumo yi vutliwa lembe ni lembe
le Afrika-Dzonga, Mulungu na Wantima va
honokelana hi mahlongati (P. 11).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Afrika hinkwayo na Afrika-Dzonga Valungu na Vantima a va rhandzani va vengana swinene. **Ku honokela**, swi vula ku languta munhu u ri karhi u komba rivengo eka yena. Marito lawa ya komba leswaku eka matiko lawa Mulungu na Muntima a va vengana swinene .

Mutsari u ri: "Le Lebanon i phulaniphulani (P. 11)". Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku e**Lebanon** a kuna ku rhula, xiyimo xa kona xa tika swinene va le ku lweni. Mutsari u tirhisile rito **phulaniphulani** ku paluxa leswaku va hava ku rhula. Mutsari u ya emahlweni a ku: "Kumbe hi leswi a be nhloko ya mhaka a ndzi tivi (P. 12)".

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku loyi a ri eku vulavuleni u vulavurile leswi a ku ri ntiyiso ntsena. **Ku ba nhloko ya mhaka**, swi tiyisisa leswaku a vulavula ntiyiso. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Un’wana ni un’wana u dya marhambu ya nhloko (P. 12)”.

Marito lawa ya hlamusela leswaku un’wana na un’wana loyi a ri kona eka nhlengeletano leyi, a ri eku ehleketeni swinene. **Ku dya marhambu ya nhloko**, swi vula ku ehleketa hi vuenti swinene. Xivulavulelo lexi xi hlamusela tiyisisa leswaku kungu leri a va ri eka rona a ri ri ra nkoka swinene laha a swi boha leswaku va fanele va hleketa swinene. Mutsari u tlhela a ku: “Vakulukumba, wonge Seretse u yi be rimhondzo (P. 12)”.

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku Seretse a vulavurile mhaka ya nkoka leyi ku nga ntiyiso. **Ku ba rimhondzo**, swi vula ku vulavula nhloko ya mhaka. Xivulavulelo lexi xi paluxa leswaku Seretse u boxe mhakankulu leyi a yi va tikela. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Nkarhi wu fe ntshiriti a hi wu hlongoriseni (P. 12)”.

Marito lawa ya hlamusela leswaku nkarhi se wu va siyile va fanele va endla kungu ra vona hi xihatla. **Ku fa ntshiriti**, swi vula ku va munhu a nga ha twi loko a byeriwa swo karhi. Eka xivulavulelo lexi swi vula leswaku nkarhi a wu va siyile kumbe a wu fambile. Mutsari u tirhisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Se ti dya tiya emagoveni a ha hari vafana (P. 12)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku se a va kurile a va nga ha ri vafana kumbe swihlangi. **Ku dya tiya emagoveni**, mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela leswaku se va kurile swinene, naswona se va le ku yeni eku feni.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Lowu i nkarhi wa hina wo hetelela wa ku fuma kumbe ku fa hi ri timbyana (P. 12)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku eka nkarhi lowu va nga eka wona, i nkarhi wo hetelela wa ku fuma kumbe va fa va nga ri na nchumu. **Nkarhi wo hetelela wo fuma na Ku fa hi ri timbyana**, i xivulavulelo lexi paluxaka leswaku va lava rifumo kumbe va fa va ri hava nchumu. Marito lawa ya tlhela ya tiyisisa leswaku vavanuna lava a va ri ku laveni ka rifumo. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ntiyiso va vula sweswo Smith, ku hlamula mpun'wa lowun'wana wu ri karhi wu titlonya hi mihloti ya nkosikazi (P. 13).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Smith a vulavula ntiyiso swi vuriwa hi wanuna loyi a ri na misisi yo basa, loyi a ri karhi a nwa byalwa. **Mpun'wa** va vula munhu wo tshuka, **mihlotiya nkosikazi**, swi vula byalwa. Hi ntlovelo rito **nkosikazi**, swi vula nsati wa xiteko, kambe eka ntshaho lowu **nkosikazi** va vula byalwa. Mutsari u tirhisile xitayela ku boxa leswaku vavanuna lava a va burisana va ri karhi va ri ku n'weni ka byala. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: "Mina a ndzi rhandzi ku yimbelela risimu ra chela (P. 13)".

Marito lawa ya hlamusela leswaku a nga swi rhandzi ku vulavula mhaka yin'we kumbe ku vuyelela mhaka ko tala. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa **Ku yimbelela risimu ra chela**, ku vula leswaku a nga swi rhandzi ku vulavula mhaka yin'we. Hi tlhela hi twa mutsari a ku: "Tolo a nga ha vuyi, mindzuku ya hina a ya ha talangi (P.13)". Ndzimana yi hlamusela leswaku leswi hi swi endlake nkarhi lowu nga hundza a swi nga ha endleki nakambe swi hundzile, na mikarhi ya vona yo hanya laha misaveni a ya ha talanga. **Tolo a nga ha vuyi**, na **Mindzuku a ya ha talanga**, mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku leswi a swi endla khale va nge he pfuki va swi endlile nakambe na masiku ya vona ya ku hanya laha misaveni se i mantsongo. Mutsari u ri:

Swi le rivaleni leswaku ntirho wolowo
wu ta tika na swona wu ta dya macheleni
yo saseka (P. 13).

Marito lawa ya hlamusela leswaku leswi va swi kunguhateke swi ta va tikela swinene naswona swi ta lava leswaku va tirhisa mali yo tala. Xivulavulelo xa **Ku dya macheleni yo saseka**, swi kombisa leswaku ku na ntirho lowu a va kunguhate ku wu tirha a wu lava mali yo tala swinene. Ririmi na xitayela xa mutsari swi ya emahlweni hi ndlela leyi: "**Hi lava ku khoma nyarhi hi timhondzo** (P. 13)". Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku va le timhakeni to karhata swinene kutani va lava ku hatla va tirha ntirho lowu va rhumiweke wona hi xihatla. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mina a ndzi twanani ni ku onha kungu
ra mina hi vusopfa byo tlulela kunene
wonge a ndzi na dzano (P. 14).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku yena a nga lavi ku onha mhaka ya yena a nga rhanghi hi ku ehleketa hi vukheta. **Ku onha kungu hi Vusopfa**, swi vula ku endla nchumu wo karhi hi ndlela yo ka yi nga amukeleki, kasi **dzano** swi vula munhu wo kala a nga hleketi. Xivulavulelo lexi xi paluxa leswaku a nga twanani na swona ku onha mhaka leyi yi kunguhatiweke onge wo ka a nga hleketi kahle. Hi tlhela hi twa mutsari a ku:

Va kume leswaku hambu kwala hi vulavula
hi nomu wun'we, ku hlamula Smith, va kumile
vanhu va matimba lava nga va tshembisa ku
va pfuna (P.14).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku laha va valavulaka, va ri kona a ri na mavonelo man'we naswona va kumile vanhu va matimba lava va nga va tshembisa ku va tirhela. Swivulavulelo swa **Ku vulavula hi nomu wun'we** na **ku kuma vanhu va matimba** swi paluxa leswaku a va twanani loko va vulavula na swona va kumile vanhu lava va nga ta va tirhela lava va nga na vutlhari. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Va hlanganile ekhotsweni hi nkarhi lowu a
va khomeriwile milandzu leyi a va lo tiokela
hi voxe. (P. 14).

Marito lawa ya hlamusela leswaku vanhu lava va hlanganile ekhotsweni hikokwalaho ka milandzu leyi va nga lo tivangela hi voxe. Xivulavulelo lexi xi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari xa **Ku tiokela**, ku paluxa leswaku milandzu leyi a va khomeriwe yona a va lo tivangela hi voxe. Mutsari u tlhela a ku:

Va sungurile ku famba va faya marhavi ya
tibanki ni tindhawu ta mabindzu, va ringeta
ku tata swikhwama swa vona hi macheleni
ya minyuku ya van'wana (P. 15).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku va fambile va yiva mali eka tibanki to hambanahambana ni laha ku xavisiwaka kona swilo va lava ku kuma mali yo tala leyi va nga yi tirhelangiki, kambe yi tirheriwile hi van'wana vanhu. Xivulavulelo lexi nge; **Ku tata swikhwama swa vona hi macheleni ya minyuku ya van'wana vanhu**, mutsari u tirhirile xitayela ku kombisa leswaku a va famba va yivela vanhu timali na swilo swo tala leswi vinyi va swona va swi tirheleke ku vava. Ririmi na xitayela xa mutsari swi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Hina se ho va masirha ya le handle, ku humelela ni ku tsandzeka swi ni minkarhi yo ringana laha (P 15).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku vona a va ha ri na mpfuno wa nchumu evuton'wini, ku kuma swo karhi no ka va nga swi kumi swi le ka vona. Swivulavulelo leswi swi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari xa ku tirhisa swigaririmi hi ndlela ya ntikelo ya, **Masirha ya le handle, ku humelela na ku tsandzeka**, swi kombisa leswaku vona a va nga ha koti nchumu, a va kurile hikuva ku endla swilo na ku tsandzeka se a swi ri ka vona. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Hi fanele ku dya marhambu ya nhloko byongo byi fanele ku pfuvapfuviwa byi ko byi nisa mpfula ya vutlharhi (P. 15).

Marito lawa ya hlamusela leswaku va fanele va hleketa hi ku hetiseka ku va va fikela leswi va swi kunguhateke. **Ku pfuvapfuvisa byongo**, rito **pfuvapfuva** ri vula ku hlanganisela swo karhi. Ntila lowu wu vula ku hlanganisa miehleketo yo hambana. **Ku nisa mpfula ya vutlhari**, swi vula ku vulavula mhaka ya nkoka hi vuenti. Leswi swi tiyisisa leswaku va fanele va tirha hi ku tikhata ni ku tirhisa vutlhari ku va va kuma leswi va swi lavaka. Hi twa mutsari a ku:

Wonge swi le rivaleni leswaku ku hava wansati loyi a nga kotaka ku rhwala vutihlamuleri lebyi lavekaka laha (P. 15).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ku hava wansati loyi a nga ta kota ku tirha ntirho lowu a va ri ku wu kunguhateni. **Ku rhwala vutihlamuleri**, rito **rhwala** swi vula ku tlakula xo karhi ku suka ehansi ku ya enhlokweni. Xivulavulelo lexi xi vula ku

yimela timhaka leti u ti sunguleke hinkwato, ku kota ku va ni vutihlamuleri. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa xitayela na ririmi hi ndlela leyi:

Wansati a nga hlweli ku chuha ni ku hela mbilu. a nga bvanyangeta kungu ra hina hi mathatha. (P. 16).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku wansati u hatla a chuha ni ku lava leswaku swilo swi hatla swi humelela hikarhi wolowo, naswona u hatla a lan'wa kutani leswi swi nga endla leswaku a va vangela ku tika. **Ku hela mbilu**, swi vula ku hatla u lan'wa. **Ku bvanyangeta kungu**, swi vula ku khoma kumbe ku endla swilo hi xihatla, kutani swivulavulelo leswi swi paluxa leswaku ntirho lowu va wu kunguhateke a wu nga lavi vavasati hikuva vona va hatla ku lan'wa leswi nga endla leswaku va onha kungu ra vona. Mutsari u ri:

Tani hi laha se hi phofuleka hakona hi fanela ku fikelela eswifuvuni swa vayisa lava (P. 16).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku tanihileswi va nga kota ku humesela ehandle timhaka leti a ti va vavisa emihleketweni ya vona, va fanele va tiva leswaku vavanuna lava va kunguhate ku endla yini. Swivulavulelo swa **ku phofula na ku fikelela eswifuvuni swa va yisa lava**, swi kombisa leswaku va swi kotile ku humesela ehandle leswi a swi va karhata kutani va lava ku tiva mafambiselo ya swilo swa lavan'wana.

Mutsari u ya emahlweni a ku: "Ndzima se hi yi vonile a hi lukeni mano (P. 16)". Marito lawa ya hlamusela leswaku leswi va nga kunguhata ku swi endla se va swi fikelerile, lexi a xi sele a ku ri ku kuma ndlela ya ku fikelela leswi va swi lavaka. **Ndzima se hi yi vonile na ku luka mano** i swivulavulelo leswi swi vula leswaku leswi a va swi lava se va swi fikelerile kutani va fanele ku ta na rhengu kumbe pulani ya matirhelo. Hi twa mutsari a ku:

Mina ndzi ringetile ku xopela mhaka leyi, hi fanele ku kuma majaha manharhu lawa ya nga ta va mavoko ya hina, ku hlamula Smith (P. 16).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Smith u ringetile ku lavisisa mhaka leyi a va kanela hi yona. U yile emahlweni a vula leswaku va fanele va kuma majaha manharhu lava nga ta va pfuna eka ntirho wa vona. **Ku xopela**, swi vula ku lavisisa mhaka yo karhi hi vuenti. **Ku lava majaha lava ya nga ta va mavoko ya hina**, swi vula leswaku va fanele va lava majaha lava ya nga ta va tirhela. Swivulavulelo leswi komba leswaku a va nga ta swi kota ku tirha ntirho lowu handle ko pfuniwa hi van'wana. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Hina se ha tsandzeka ku tirha hi hexe,
hi fanele ku tshemba ku rhumisa, ntsena
hi fanele ku tiyisa leswaku hi nga pfumali
timhondzo hi ku rhumisa loku (P. 17).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vona a va ha swi koti ku titirhela hi voxee, swa fanela leswaku va lava vanhu lava va faneleke ku va pfuneta leswaku ku va vona lava va nga ta va tirhela, va tlhela va tiyisisa leswaku ku pfuniwa ka vona ku nga endli leswaku va lahlekeriwa hi swa vona hikokwalaho ko rhumisa. Xivulavulelo xa **Ku pfumala timhondzo hi ku rhumisa**, swi tiyisisa leswaku a va swi lava ku tirheriwa, kambe a va nga swi lavi leswaku va lahlekeriwa hi swa vona hikokwalaho ko rhumisa.

Mutsari u ya emahlweni a ku: "Lavan'wana vakhalabye va lo tshamiseka kahle, va rhiya tindleve (P. 17)". Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku lavan'wana vakhalabye a va nga hlamuli nchumu loko lavan'wana va karhi va valavula, a va lo tshama va ri karhi va yingisela khwatsi leswi a ku burisaniwa hi swona. **Ku rhiya ndleve**, swi vula ku yingisela swinene loko ku vulavuriwa timhaka. Xivulavulelo lexi xi tiyisisa leswaku vakhalabye lava a va yingiserile swinene leswi a ku kaneriwa swona. Mutsari u ri:

A swi nge pfuni nchumu ku ololoxa swiphiso
ematikweni man'wana loko Amerika na Russia
ya ha swondzolotanile (P. 18).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a swi nga ta va pfuna nchumu ku va va lulamisa ku tikeriwaka ka matiko ya le handle loko Amerika na Russia va ri hava ntwanano. **Ku ololoxa swiphiso**, swi vula ku lulamisa swihoxo. **Ku swondzolotana**, swi vula ku ka mi nga ha langutani kahle mi vengana. Swivulavulelo leswi swi paluxa

leswaku a va fanele ku rhanga va lulamisa ku tikeriwa ka matiko man'wana loko Amerika na Russia va nga twanani. Mutsari u ya emahlweni a ku: "A ndzi kholwi leswaku Amerika ri fanele ku komba maendlelo yo lulamisa xiphiko tihlo a ri ti voni (P. 18)". Marito lawa ya hlamusela leswaku a nga tshembi leswaku tiko ra Amerika ri nga kota ku lulamisa swiphiko leswi va hlanganaka na swona hikuva munhu un'wana a nga ka a nga voni swihoxo swa yena n'winyi. Marito lawa ya nge; **Tihlo a ri ti voni**, swi vula leswaku u nga ka u nga koti ku vona swihoxo swa wena n'wini. Mutsari u ya emahlweni a ku:

U nge pfumeli ku thyakisiwa vito ra wena
naswona u nge pfumeli ku thyakisa vito
ra tiko ra wena (P. 19).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku munhu un'wana na un'wana a nga ka a nga pfumeli ku va vavulavula ku biha hi yena naswona a nge pfumeli leswaku tiko leri a tshamaka eka rona va vulavula swo biha hi rona. **Ku thyakisiwa vito**, na **ku thyakisa vito ra tiko ra wena**, i swivulavulelo leswi kombisaka leswaku a wu nge pfumeli va vulavula ku biha hi wena, na leswaku u nge pfumeli leswaku ku vulavuriwa ku biha hi tiko leri u tshamaka eka rona.

Xitayela na ririmi swi hlayeka hi ndlela leyi: "Ndzo lava ntsena leswaku u ndzi komba laha moya wu hungelaka kona (P. 20)". Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku a lava va n'wi komba ndlela ya leswaku va nga ololoxisa ku yini swiphiko leswi va nga na swona. **Ku kombiwa laha moya wu hungelaka kona**, swi paluxa leswaku a lava ku tiva laha xiphiko xi nga kona. Mutsari u ya emahlweni a ku: "Vakhalabye vanharhu a va ri ehenhla ka kungu leri a ri va tsona vurhongo (P. 21)".

Marito lama ya hlamusela leswaku vakhalabye vanharhu a va ri eka mhaka leyi a yi va karhata swinene. **Ku tsona vurhongo**, i xivulavulelo lexi vulaka leswaku vakhalabye lava a va ri na mhaka leyi a yi va karhata emoyeni. Marito lawa ya tlhelaya ya tiyisisa leswaku a va ri ku kaneleni ka mhaka leyi a va tsandzeka ku kuma xintshuxo xa yona. Hi tlhela hi twa mutsari a ku:

Un'wana na un'wana wa vavanuna lava, a xoperiwile
a va kambisisiwile tidyondzo ta vona a ti kambisisiwile
Mintokoto ya vona a yi andlariwile (P. 21).

Marito lawa ya hlamusela leswaku un'wana na un'wana wa vavanuna lava, a va hlawuriwile hi ku ya tidyondzo leti va dyondzeleke tona. Vavanuna lava va tlhele va lavisisiwa hi ku ya hi vuswikoti lebyi a va ri na byona. Xivulavulelo xa **Ku xopaxoperiwa** na **ku kambisisiwa**, swi vula ku lava vuxokoxoko byo karhi hi ku hetiseka kumbe hi vuenti. Mutsari u yisa emahlweni xitayela hi ndlela leyi:

Matimba ya vona na ku tsandzeka ka vona,
hinkwaswo leswi a swi gayeriwile. van'wana va
kumeke va kayivela vutivi, van'wana mahanyelo
yo nkhenseka, van'wana ku ti khoma (P. 21).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vanhu lava nga tsandzeka ku hlawuriwa a va pfumala swilaveko leswi a swi laviwa. Van'wana va vona a va nga ri na mahanyelo lama amukelekaka. **Ku gayeriwa**, swi vula ku hlela mhaka hi ku hetiseka. **Ku kayivela vutivi**, swi vula laswaku a va ri hava vuswikoti. **Mahanyelo yo khenseka**, swi vula ku va na mahanyelo lamanene. Swivulavulelo leswi swi tiyisisa leswaku vanhu lava a va laviwa hinkwavo a va lavisiwile ku ya hi mahanyelo na vutivi bya vona.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Hi to n’wi susa enghoheni ya misava (P. 22)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku va ta n’wi dlaya. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **ngohohe**, swi vula xikandza kambe, eka ntshaho lowu swi hlamusela leswaku u ta dlayiwa a nga ha voniwi ni siku na rin’we laha misaveni. Mutsari u tlhela a ku:

Young a swi vona leswaku nkarhi a wu nga ha
n’wi pfumeleli, a hola mali yo tala, a ri ni ndyangu
lowu tshamisekeke, kutani a fanele ku hlayela
mikondzo yakwe (P. 23).

Marito lawa ya hlamusela leswaku Young nkarhi se a n’wi siyile naswona a ri na mali yo tala nakambe a ri ni yindlu yikulukumba yo saseka, kambe a fanele ku xiyaxiya maendlelo ya yena ya swilo hikuva a swi ta n’wi hoxa ekhombyeni. **Ku va ni ndyangu lowo tshamiseka**, swi vula leswaku a ri na ndyangu wa kahle, lowo saseka wu tlhela wu va na swilo hinkwaswo. **Ku hlayela mikondzo**, swi vula ku endla swilo hi vuxiyaxiya. Swivulavulelo leswi swi kombisa leswaku leswi Young a ri

na muti wa kahle, a swi fanerile a xiyaxiya leswaku mitirho ya yena na yona yi lulamile. Mutsari u tlhela a ku:

Vunghana byi tswarile malangavi ya rirhandzu
lawa a va ringeta ku ya tumbeta, kambe va nga
timanga (P. 23).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku vunghana bya vona byi vile byi vumba rirhandzu, laha a va ringeta ku ri tumbeta, kambe swi tsandza hikuva a va swi endla va ri karhi va voniwa hi vanhu. **Ku tswala malangavi**, i xivulavulelo lexi vulaka leswaku rirhandzu ra vona ri vile ri va rikulu swinene. Hi mavulavulelo ya ntolovelo **malangavi** i ku pfurha swinene ka ndzilo lowu va ka wu tshiveriwile loko wu hlanganyeteriwa. Rirhandzu ra vona ri fananisiwa na malangavi hikuva a va rhandzana laha va nga tsandzeka no ri tumbeta.

Hi tlhela hi twa mutsari a ku: “Charlotte a tshamela ku hingakanya ku tenga ka mihleketo yakwe (P. 24)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku wa nhwana Charlotte a nga suki emihleketweni ya yena a tshamela ku n’wi tsundzuka mikarhi hinkwayo. **Ku hingakanya mihleketo**, swi vula ku kavanyeteka emihleketweni. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku Young a tshama a hlekete Charlotte. Mutsari u yisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Mina ndza wu khoma ndzilo hi voko, kambe
magidi mambirhi ya nge endli leswaku ndzi wu
orhela (P. 29).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku yena wa swi kota ku tirha mitirho leyo tika yo chavisa, kambe magidi mambirhi ya tirhandi ya nge endli leswaku a tirha ntirho lowu. Xivulavulelo xa ku **Ku khoma ndzilo hi mavoko**, xi vula ku tirha ntirho wo tika swinene, leswi kombisaka leswaku yena magidi mambirhi ya tirhandi ya nge endli leswaku a tirha ntirho lowu wo tika. Mutsari u ri: “Stout loyi a ome nhloko, kambe a kholwa leswaku a ta hetelela hi ku n’wi hlula (P. 30)”.

Marito lama ya hlamusela leswaku Stout a nga twisisi loko a byeriwa mhaka yo karhi, kambe yena a tshemba leswaku eku heteleleni a ta swi kuma leswi a lava swona eka yena. **Ku oma nhloko**, i xivulavulelo lexi hlamuselaka leswaku Stout a nga twisisi loko a byeriwa ku endla swo karhi. Mutsari u yisa hungu ra yena

emahlweni hi ndlela leyi: “Loko mo tirha hi voko rin’we a mi nge tsandzeki, tirhelani misava, ku nga ri tiko (P. 33)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku loko vo tirha hi ku twanana va nge tsandzeki ku tisa ku rhula, kambe va nga tirheli tiko ra vona ntsena a va tirheli misava hinkwayo. **Ku tirha hi voko rin’we**, swi vula ku tirha hi ku twanana. **Ku tirhela misava**, swi vula ku pfuna vanhu va matiko hinkwawo. Swivulavulelo leswi nga laha henhla swi paluxa leswaku va fanele va tirha hi ku twanana va pfuna vanhu hinkwavo.

Mutsari u ya emahlweni a tirhisa ririmi na xitayela a ku: “MuAmerika a nga se tshama a ndzi dyisa mbitsi (P. 34)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku muAmerika a nga si tshama a n’wi xanisa kumbe ku n’wi endla a tshama a nga tsakanga. **Ku dyisa mbitsi**, swi vula ku tshamela ku byeriwa hi timhaka to ka ti nga ku tsakisi. Xivulavulelo lexi xi tiyisisa leswaku vanhu va le Amerika a va nga karhati. Mutsari u yisa ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “A va ri ni mpfumelelo wa ximfumo wo dlaya, va tlhela va nga tipfinyingi (P. 35)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku a va ri ni mpfumelelo wa ximfumo wo dlaya naswona va tlhela va nga ti twi nandzu. Xivulavulelo xa, **Ku ka u nga tipfinyingi**, swi paluxa leswaku a va endla swilo va nga chuhi kumbe ku chava nchumu. Mutsari u ri:

Loko a va tiva leswi a swi ta va swi va werile a
va ta va va endle mano va nga se neriwa hi
mpfula ya tinhwala (P. 36).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku loko a va swi tivile nkarhi wa ha ri kona leswi a swi ta va swi va humelela a va ta va va endlile pulani yin’wana va nga si humeleriwa kumbe ku endlekela hi leswo biha. **Ku weriwa**, swi vula ku hlangana ni makhombo kumbe ku humeleriwa hi leswo biha. **Ku endla mano**, i ku endla ndlela yo mi ponisa eka swilo swo karhi. Swivulavulelo leswi swi kombisa leswaku loko a va swi tivile leswaku va ta humelela hi leswo biha, a va ta va va tisirhelerile nkarhi wa ha ri kona. Mutsari u ri:

Loko wo endla leswi swi nga ta ndzi boha
leswaku ndzi ku titimeta, ndzi ta swi endla
hiku copeta ka tihlo (P. 36).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko o ringeta ku endla swin’wana leswi nga bohaka leswaku a n’wi dlaya, a ta n’wi dlaya hi xihatla swinene. Rito **ku titimeta**, hi

mavulavulelo ya ntolovelo swi vula loko ku ri na xirhami swinene, kambe eka xivulwa lexi swi vula ku dlayiwa. **Ku copeta ka tihlo**, swi vula ku humelela ka swilo hi xihatla swinene. Swivulavulelo swa ku titimeta hi ku copeta ka tihlo swi hlamusela leswaku u ta dlayiwa hi ku hatlisa. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Loko ho ku ntshuxa, hi kombela ku ku dlaya leswaku hi nga chavi ku xa ka dyambu mundzuku, a byi hanyeriwi (P. 39).

Marito lawa ya hlamusela leswaku loko vo n'wi tshika a famba va kombela ku n'wi hundzisa emisaveni leswaku va nga vi ni ku chava loko dyambu ri xa, hi xa mundzuku hikuva na vona va chava ku dlayiwa. Mutsari u tirhisile xitayela hi marito lama nge; **a byi hanyeriwi**, xitwananisi, **byi**, xi yimela vutomi, ntila lowu, wu komba leswaku un'wana na un'wana wa swi tsakela ku hanya. Mutsari u ya emahlweni a ku: "Rito rin'we ntsena ro huma endleleni rita ku ngenhisa endleleni ya rifu (P. 39)".

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko o vulavula rito rin'we ntsena leri nga amukelekiki, ri ta n'wi vangela leswaku va n'wi dlaya. **Ku huma endleleni**, swi vula ku endla swilo swo ka swi nga ri kahle kumbe swo ka swi nga amukeleki. Xivulavulelo xa **ku huma endleleni**, xi tiyisisa leswaku loko a ringeta ku endla swo ka swi nga lulamanga u ta dlayiwa.

Mutsari u tlhela a ku: "Leswi mi swi endlaka i ku ringeta ku susumeta ntshava hi mavoko (P. 42)". Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku leswi a va ri eku swi endleni, hi leswi a swi ta endla leswaku xiyimo xiya xi va tikela swinene. **Ku susumeta ntshava**, swi vula ku endla swilo leswi swi nga oloviki ku swi endla kumbe ku swi fikelela.

Mutsari u ri: "Mhunti yi biwa ya ha ri na mahika (P. 47)". Xivuriso lexi a xi tirhisiweke xi hlamusela leswaku mhaka yi vulavuriwa ya ha hisa kumbe mhaka yi vulavuriwa hi nkarhi wolowo yi nga humelela hi wona. **Mhunti yi biwa ya ha ri na mahika**, i xivuriso lexi tiyisisaka leswaku mhaka ya vona a va fanele va yi vulavula ya ha hisa. Mutsa ri u ya emahlweni a ku:

Leri a hi riendzo ra makhondzo, ntirho lowu wu lava ku tikhoma ni vutihlamuleri lebyikulu loko ho phuphurhuka hi ta hela hi vange manyala yo tlula ya “mfo” na “Watergate” (P. 47).

Marito lawa ya hlamusela leswaku riendzo leri a va ri khomile a hi ra matlangwana, naswona swi lava leswaku va tihlayisa, va tlhela va va ni vuxiyaxiya, handle ka sweswo va ta khomiwa hi tingana ku fana ni va makwavo va vona, va le **Watergate**. Swivulavulelo swa **Ku tikhoma, ku phuphurhuka** na **ku vanga manyala** swi kombisa leswaku va fanele va endla swilo hi vuxiyaxiya swinene, handle ka swona va ta khomiwa hi tingana. Mutsari u ya emahlweni hi ndlela leyi: “Van’wana va ri kutsutsuma swi tlula hi ku famba khwatsi (P. 47)”. Xivulavulelo lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku ku endla swilo hi xihatla a swi pfuni nchumu. ku **tsutsuma swi tlula hi ku famba khwatsi**, swi tiyisisa leswaku loko va endla swilo hi xihatla a swi nge va pfuni nchumu. Mutsari u yisa mahlweni xitayela a ku: “Munhu loko a tsundzuka tinghozi to fana ni leyi weleke dyikepe dya “Titanic”, wa pfumala ku rhula (P. 48)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko munhu a hleketa makhombo lawa ya weleke xikepe lexi a xi vuriwa **Titanic**, u kumeka a nga ha tsakisiwi hi nchumu. Xivulavulelo xa, **Ku pfumala ku rhula**, xi paluxa leswaku loko a tsundzuka khombo ra xikepe xa **Titinic** a nga ha tsakisiwi hi nchumu evuton’wini bya yena.

Mutsari u yisa emahlweni xitayela na ririmi a ku: “Mahungu ya vona a ya va sivile mahlo ni tindleve (P. 49)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku mhaka ya vona leyi a va vulavula hi yona, a va nga lavi ku tsundzuxiwa kumbe ku byeriwa hi yona. **Ku siviwa mahlo ni tindleve**, swi vula ku ka u nga swi twisisi loko u byeriwa mhaka ya ntiyiso no tlhela u nga swi voni leswaku leswi u swi endlaka swi hoxekile. Xivulavulelo lexi xi tiyisisa leswaku loko va endla swilo a va nga lavi ku tsundzuxiwa. Xitayela xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “U tekile ntirho lowu hikuva mali ya wona a wu koka mahlo (P. 52)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku u pfumerile ku tirha ntirho lowu a nyikiweke wona leswaku a wu tirha hikuva mali leyi a va n’wi tshembisile yona a yi tele. Xivulavulelo xa, **Ku koka mahlo**, xi tiyisisa leswaku mali leyi a va n’wi tshembisile yona a yi n’wi enerisa. Mutsari u ri:

Eka nkarhi wolowo byongo bya Whiteside a byi hundzukile xidziva xa xiga xin’we ntsena, ku tsandzeka swi vula rifu eka yena (P. 52).

Marito lawa ya hlamusela leswaku xiyimo lexi Whiteside a ri eka xona se a xi chavisa swinene laha a nga ha swi tivi leswaku u fanele ku swi endlisa ku yini, laha a swi voneke leswaku loko o tsandzeka ku endla swin'wana rifu ri n'wi fanerile. **Ku hundzuka xidziva xa xiga xin'we**, swi vula ku tikeriwa kutani u hlangahlangana ebyongweni, u tsandzeka no hleketa. Hi xivulavulelo lexi mutsari u tirhile ririmi na xitayela ku paluxa leswaku Whiteside a nga ha swi tivi leswaku u fanele a endla yini ku ponisa vutomi bya yena.

Mutsari u ri: “ku na ntirho wa timali lowu mi yimeleke le handle (P. 52)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku ku na ntirho wo tala lowu va faneleke ku wu endla naswona va ta kuma mali leyo tala swinene. Mutsari u tirhisile xitayela hi marito ya; **ntirho wa timali**, ku tiyisisa leswaku ntirho lowu va faneleke ku tirha wona va ta kuma mali yo tala swinene.

Xitayila xa mutsari hi ku tirhisa swivulavulela wu ya emahlweni hi ndlela leyi: “Maphorisa lawa ya hlomile ku sukela emisisini ku ya fika eswikun'wanini (P. 53)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku maphorisa a ya ri na swa ku tisirhelela swo hambanahambana. **Ku hloma ku sukela emisisini ku ya fika eswikun'wanini**, swi hlamusela leswaku maphorisa a va tisirhelerile swinene. Mutsari u ri: “A va nga langutelanga khombo a va rhurile, eka vona namuntlha a ta fana ni tolo (P. 53)”.

Marito lawa ya hlamusela leswaku laha a va ri kona a va nga langutelanga swo biha a va ti tsakerile swinene, a va ti tshamerile va nga hleketa swo biha tani hi masiku hinkwawo. **Ku langutela khombo**, swi vula ku langutela swilo swo chavisa kumbe swo biha. **A va rhurile**, i xivulavulelo lexi mutsari a tiyisisaka leswaku a va tsakile swinene, a va nga langutelanga nyimpi. Mutsari u tlhela a ya emahlweni a ku:

Leswi va nga jumisiwa xiswona van'wana va
pana sikisi, va tsema va yi vona hikuva a va
tiva leswaku a byi hanyeriwi (P. 53).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku leswi va nga va va fikela va nga hleketanga nchumu, van'wana va vile va tsutsuma hi rivilo ro chavisa swinene hikuva vutomi kumbe ku hanya swi tsakela hi un'wana ni un'wana. **Ku pana sikisi, va tsema va yi vona**, swi vula leswaku va vile va tsutsuma va baleka. Mutsari u tirhisile xivulavulelo

xa ku; **a byi hanyeriwi** ku hlamusela leswaku a va ha swi tsakela ku hanya. Mutsari u yisa emahlweni a ku: “Whiteside ni swigevenga swakwe a va dye hi moya (P. 53)”. Xivulavulelo lexi nga laha henhla xi hlamusela leswaku Whiteside ni ntlawa wa yena wa swigevenga a va nyamalarile va nga ha vonaki. Xivulavulelo xa, **Ku dya hi moya**, swi paluxa leswaku va vile va baleka.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “lava va mahahu a va ku va swi twe khale, a vo chava ku vula (P. 54)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku lava va matoya kumbe vo chuha va vurile leswaku mhaka leyi vona i khale va yi twile a vo chava ku valavula. **Ku va na mahahu**, swi vula ku va toya kumbe ku hatla u chuha. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku kombisa leswaku van’wana a va chuhile. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Maphorisa ya tlherile ximandlamadla, va kume kaputeni a bava a khalakatsa (P. 54)”.

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku maphorisa a va khomangaMunhu eka ndzavisisi wa vona kutani loko va tlhelela endzhaku va kumile kaputeni a va hlundzakerile swinene. **Ku tlhela ximandlamandla**, swi vula ku tlhela u nga khomanga nchumu eka leswi a wu swi lava. **Ku bava u khalakatsa**, swi vula ku hlundzuka. Swivulavulelo leswi swi paluxa leswaku maphorisa a va khomanga munhu kutani leswi swi hlundzukisile kaputeni. Hi tlhela hi twa mutsari a ku: “Mi hi dyise hi ntirho swiphukuphuku ndzi n’wina (P. 54)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku va onhakeriwile hi ntirho hikokwalaho ka vuphukuphuku bya vona. Xivulavulelo xa **Ku dyiwa hi ntirho**, xi kombisa leswaku va hluleke ku tirha ntirho wa vona hi mfanelo. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Mimovha a yi rhangeriwile hi nkosi wo tsema ni nhlana (P. 55)”.

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku mimovha a yi rhangeriwile hi xirilo xo chavisa swinene. **Ku tsema nhlana**, swi vula ku twa kumbe ku vona swilo swo chavisa kutani u chuha swinene. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku huwa ya timovha a yi chavisa swinene. Xitayela xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Smith a ri wanuna wa matimba, ku nga ri lawa ya vurhena, kambe ya vurhangeri ni ntokoto (P. 56)”. Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku Smith a ri wanuna wa matimba, ku nga ri matimba yo lwa hi swibakele, kambe ya vurhangeri na vuswikoti. Mutsari u tirhisile xitayela xa xivulavulelo, **Ku va na vurhena**, na **Ku va na ntokoto**, ku paluxa

leswaku Smith a ri wanuna wa matimba na vuswikoti swinene. Mutsari hi ku tirhisa xitayela na ririmi u ya emahlweni hi ndlela leyi:

Smith a ri buku leyi pfariweke eka vanhu
Vo tala, a va vona ntsumbu, kambe swa le
ndzeni ka mbilu yakwe a va ta chumbuteriwa
hi mani (P. 57).

Ntshaho low wu hlamusela leswaku Smith a ri munhu loyi a nga tekeriwi enhlokweni hi vanhu, a va tlhela va n'wi teka kumbe ku n'wi vona a ri munhu wo ka a nga pfuni nchumu kutani leswi a swi ri embilwini ya yena, a va nga ta byeriwa hi munhu. **Ntsumbu** i munhu loyi a loveke a nga ha kotiki ku ti vulavulela. **Ku va buku leyi pfariweke**, swi vula leswaku a ri munhu loyi a va nga tivi to tala hi yena. **Ku chumbuteriwa**, swi vula ku byeriwa timhaka kumbe mahungu, leswi mutsari a paluxaka leswaku a ku ri hava loyi a ta va byela hi ta yena hikuva vanhu a va n'wi fananisa na munhu loyi a feke.

Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: "Van'wana a va ta pumba wansati loyi a tshama na yena, va ku a nga lavi Smith u lava mali (P. 57)". Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku vanhu van'wana a va lumbeta nsati, va ku a nga n'wi rhandzi eka Smith a lava mali leyi ingi a ri na yona. **Ku pumba**, hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, swi vula ku hunguta, kambe eka ndzimana leyi, **ku pumba**, swi vula ku vula ku lumbeta munhu un'wana hi vumbhoni byo hembra. Mutsari u tirhisile xivulavulelo **ku pumba** ku boxa leswaku a va n'wi lumbeta. Mutsari u yisa emahlweni matirhisele ya yena ya ririmi na xitayela hi ndlela leyi:

Ndzhawu leyi a ku tshama ku tele hi
majaha, vanhvana, vabvana, timpohlo,
madoda, vavanuna na vakhegula he ku
ambela swona ku tsonwa (P. 57).

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku ndzhawu leyi ku vulawuriwaka hi yona a yi tshama yi tele hi vanhu vo hambanahambana, lavakulu na lavantsongo a ku tshama ku tele, lero loko u nga swi vonanga a wu nga ta tshemba loko u byeriwa. **Ku ambela i ku tsona**, mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela leswaku loko u nga vonanga matalele ya vanhu lava, loko u byeriwa a wu nga ta swi

tshemba. **Timpohlo**, i majaha yo saseka. **Madoda**, ku vuriwa vavanuna ntiyela. Mutsari u tirhisile xitayela ku boxa mitlawa ya vanhu lava a va vhakela ndzhawu leyi. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Se mi time mi moya ya vanhu vambirhi, leswi swi vula no komba leswaku se mi nghene ejokweni (P. 58)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku se va dlayile vanhu vambirhi leswi swi kombaka leswaku se ava tiva ntirho lowu va tholeriweke wona wo dlaya vanhu. **Ku tima mimoya**, swi vula ku dlaya. Mutsari u ya emahlweni hi ndlela leyi:

Mina ndzi khotsiwile endzhaku ka loko
kungu ra hina ro hunguta mali le bangini
ya New York ri endlile mbodza (P. 59).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku yena u khomiwile a pfaleriwa ekhotsweni endzhaku ka loko rhengu ra vona ro yiva mali ebangini ya New York ri nga ha kotekanga. Rito **mbodza**, hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwayo, swi vula ku sweka vuswa byo ka byi nga vupfanga, kambe eka xivulwa lexi xi **mbodza**, swi vula ku tsandzeka ku kuma kumbe ku endla leswi a mi swi kunguhatile. **Ku khotsiwa**, swi vula ku khomiwa u ya tshama ejele. Mutsari u tirhisile xitayela hi rito **mbodza** na **ku khotsiwa**, ku paluxa leswaku u khomiwile hi nkarhi lowu va nga tsandzeka ku endla kungu ra vona. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Loko ndzi vuya haleno kaya ndzi kumile nsati
wa mina a bihile emirini, n’winyi wa manyala
lawa a ku ri wanuna loyi a vuriwa Nicholas
Black, ku hlundzuka ku ndzi lerisile ku n’wi
hundzisa (P. 60).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku loko a ntshuxiwile a vuya ekaya ka yena, u kumile nsati wa yena a ri na khwiri, katani u kumile leswaku n’winyi wa khwiri leri, a ku ri wanuna loyi a va ku i **Nicholas Black** loyi a nga hetelela a n’wi dlaya hikokwalaho ko hlundzuka. **Ku biha emirini**, swi vula ku va na khwiri ra n’wana. **Ku n’wi hundzisa**, swi vula ku n’wi dlaya. Mutsari u tirhisile swivulavulelo leswi swi ku paluxa leswaku u dlayile munhu endzhaku ka loko a kumisile nsati wa yena khwiri. Mutsari u ya emahlweni a ku: “Vutivi byo hetiseka ndzi hava, ndzi tlhela ndzi pfumala ni ripfalo (P. 61)”. Marito ya hlamusela leswaku yena u hava leswi a swi dyondzeleke kumbe leswi a nga ni ntokoto eka swona, xa yena loko a lava ku endla xo karhi a

nga chavi nchumu. **Ku pfumala ripfalo**, i xivulavulelo lexi paluxaka leswaku yena a nga chuhi kumbe ku chava nchumu. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi:

Namuntlha marhambu ya sungula ku tshikana ni nyama, matsolo ya tele mati, mahlo ya kayivela na matimba i bombo swi lo sala enon'wini ntsena (P. 60).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku vona se va kurile na matsolo a ya ha swi koti ku famba, mahlo na wona a ya ha voni swinene a va ha ri matimba, vo kota kona ku vulavula ntsena. **Ku tshikana ka marhambu** swi vula ku se va kurile. **Mahlo ya kayivela**, swi vula leswaku a va ha voni swinene. **Ku lo sala enon'wini ntsena**, swi vula leswaku vo kota ku vulavula ntsena. Swivulavulelo leswi swi tiyisisa leswaku a va kurile, a va nga ta swi kota ku titirhela, xa vona a vo kota ku vululavula ntsena. Mutsari u yisa emanhlweni a ku:

Wolowo na wona i ntiyiso, ku hlamula Roberts a ringeta ku timela ritshwa leri a ri sungulaka ku hungiwa hi mabibi ya timbilu ta vavanuna lava vanharhu (P. 62).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku leswi a va vulavula hi swona a ku ri ntiyiso, swi vuriwa hi Roberts ku sivela ku holovisana loku a ku ta va kona exikarhi ka vona hikuva timbilu ta vona a ti sungula ku twa ku vava. Hi mavulavulelo ya ntolovela **ku timela ndzilo** swi vula ku timela ritshwa hi mati kumbe misava leswaku ndzilo ku hela. Kutani **ku timela ndzilo**, eka xivulwa lexi swi vula ku sivela nyimpi leyi a yi ta va kona exikarhi ka ntlawa lowu. **Mabibi ya mbilu**, swi paluxa leswaku a ku ri na leswi a swi nga ha va tsakisi emoyeni ya vona. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Mina ndzo vona xikhutunyana xin'we, ku bonga Clout, WhiteSide u funye buwa hikuva a tshembile n'wina, ku tlherisela Clout (P. 63).

Marito lama ya hlamusela leswaku Clout u ri yena u vona xirhalanganyi xin'we ntsena, WhiteSide u dlayiwile hikokwalaho ko tshembela eka vona, a ri karhi a gungula hi rito lerikulu ro komba leswaku a hlundzukile. Mutsari u tirhisile xitayela xa

rito **xikhutu**, ku paluxa leswaku u na xivilelo hikuva WhiteSide u dlayiwile hikokwalaho ko tshemba vona. **Ku funya buwa**, i xivulavulelo lexi vulaka leswaku va n'wi dlayile. Mutsari u ri: "Mhaka a yi fanelanga yi endliwa ntonga (P. 63)". Marito lawa ya hlamusela leswaku mhaka a yi fanelanga ku tshama nkarhi wo leha yi nga vulavuriwi. Hi mavalavulelo ya masiku hinkwawo, **ntonga** ku vuriwa nyama leyi vengiwaka kutani yi cheriwa munyu yi anekiwa yi oma, kambe eka xivulwa lexi xa ku, **mhaka a yi fanelanga ku endliwa ntonga**, swi vula leswaku mhaka a yi fanelanga ku tshikiwa yi nga valavuriwi. Matirhisele ya ririmi ya mutsari yo tirhisa xitayela ya ya emahlweni hi ndlela leyi:

Loko hi nga vekani erivaleni, hi ta hetana mina
ndzi lava leswaku mi swi tiva sweswi leswaku a
ndzi nge kanakani ku dlaya loko swi ndzi pfukile
(P. 63).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku loko va nga byelani ntiyiso va ta dlayana, yena u lava va swi tiva ka ha ri sweswi leswaku a nge kanakani ku dlaya loko o tshika a vona swilo swi nga fambi kahle exikarhi ka vona. **Ku vekana erivaleni**, na **loko swi ndzi pfukile**, mutsari u tirhisile ririmi ku paluxa leswaku loko va nga byelani ntiyiso, a nge kanakani ku dlaya loko swi n'wi byela ku endla tano.

Mutsari u ya emahlweni a ku: "A hi hundzile eka teto, ku tshikelela Smith a ringeta ku papalata nhloko ya mhaka (P. 63)". Marito lama ya hlamusela leswaku va hundzile eka mhaka leyi, a swa ha laveki leswaku va nga ha ya emahlweni va vulavula hi yona, ku hlamula Smith a ringeta ku sivela leswaku ku nga valavuriwi hi mhakankulu leyi a ku hlanganiwe hi yona. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa ku **Ku papalata nhloko ya mhaka**, ku paluxa leswaku va nga vulavuli nchumu mayelana na leswi swi va hlanganiseke. Mutsari u tlhela a tirhisa xitayela hi ndlela leyi:

Xihundla xona xi kona, xi ringana ni ntshava.
loko wo ka u nga hi vikeli hi nkarhi, kumbe loko
wo hi mamisi tintiho kaya ka wena ku ta va sirha
(P. 68).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku ku na mhaka leyi tumbetiwaka, naswona i yikulu swinene, kambe loko o va xisetela a nga va byeli ntiyiso laha yi nga kona u ta dlayiwa. **Xihundla xo ringana ni ntshava**, ku vuriwa mhaka leyikulu yo tlhela yi

chavisa swinene. **Ku mamisa rintihlo**, swi vula ku xisetela u nga lavi ku vulavula ntiyiso. Mutsari u tirhisile xitayela hi ku tirhisa xivulavulelo lexi, hi ku vula leswaku, loko a nga va byeli ntiyiso u ta dlayiwa. Mutsari u tlhela a yisa emahlweni xitayela a ku: “Ndzhwalo a wu kapekiwile emakatleni ya Young, a hundzuka mbhongolo ya milenge yimbirhi (P. 68)”.

Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku Young swilo se a swi n’wi tikela swinene hikuva a swi fanele swi yimeriwa hi yena. **Ku kapeka ndzwalo emakatleni na Ku hundzuka mbhongolo ya milenge mimbirhi**, swi paluxa leswaku swilo hinkwaswo a swi fanele swi tiviwa hi yena ni vutihlamuleri a byi rhwexiwe yena ku fana na mindzhwalo yo tika leyi rhwexiwaka mbhongolo.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “A ri n’wi xele kambirhi (P. 68)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku swilo a swi nga ha n’wi fambeli kahle a tikeriwa swinene. Xivulavulelo xa **ku n’wi xela kambirhi**, swi paluxa leswaku ku swilo a swi nga ha ku fambeli kahle a swi n’wi tikela. Mutsari u ri: “Young a famba enorhweni wa lunya, milenge a yi kandziyela makala layo vuvumela (P. 69)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku Young swilo se a swi n’wi tikela na loko a famba se o ti koka kunene. **Ku famba enorhweni wa lunya**, swi vula ku va u sungula ku vona leswaku swilo leswi a hlekete ku va na swona evuton’wini a swa ha ri tano. **A kandziya makala yo vuvumela**, i xivulavulelo lexi kombisaka leswaku a tikeriwa swinene.

Matirhisele ya ririmi na xitayela ya ri: “Huwa ya mimovha ni swipandzamananga swin’wana a yi n’wi hlambisa timbilu (P. 69)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku huwa leyi a yi vangwiwa hi swifambo swo hambanahambana a twa yi n’wi nyangatsa swinene. **Ku hlambisa timbilu**, i xivulavulelo lexi hlamusela leswaku huwa leyi a yi twala ya swifambo a twa yi n’wi nyangatsa swinene. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Munhu loko a ri na xikhutu swa fanela leswaku
a xi humesela erivaleni, hi ndlela yaleyo, xifuva
xa yena xa kota ku vevukeriwa (P. 73).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku loko munhu a ri ni lexi xi n’wi tikelaka emoyeni, swa fanela leswaku a vulavula a byela vanhu leswi swi n’wi vavisaka leswaku a ta kota ku hanya a ri hava xiphiqu. **Xikhutu**, ku vuriwa mhaka yo vavisa leyi u vaka u ri

na yona embilwini. **Ku humesela erivaleni**, swi vula ku vulavula mhaka leyi u nga na yona. **Ku vevukeriwa exifuveni**, swi vula ku vulavula mhaka leyi a yi ku vavisa emoyeni. Swivulavulelo leswi swi paluxa leswaku loko munhu a ri na xivilelo swa fanela leswaku a vulavula, a ta phepha emayeni.

Mutsari u yisa emahlweni xitayela hi ndlela leyi: “Mina a ndzi nga swi tivi leswaku mina na wena hi tovelane munyu, ku hlamula Redcliffe (P. 74)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku yena a nga swi tivi leswaku va vengana, ku vula Redcliffe. **Ku tovelana munyu**, swi vula ku vengana kumbe ku ka mi nga hanyisani kahle. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku paluxa leswaku Redcliffe a nga swi tivi leswaku ku na loyi a n’wi vengile.

Matirhisele ya ririmi ya mutsari ya ri: “A hleketa, kutani a ku: **Ndlopfu a yi fi hi rimbambu rin’we** (P. 77)”. Mutsari u tirhisile xitayela xa xivuriso lexi ku hlamusela leswaku munhu wa matimba a nga heli mbilu hi khombo rin’we. Mutsari u tlhela a ku: “Loko Young a fika eGeneza a ku pfumala ni vuphelo bya marha (P. 82)”. Marito lama ya hlamusela leswaku loko Young a fika eGeneza vanhu a va tele swinene. Mutsari u tirhisile xivulavulelo xa, **Ku pfumala na vuphelo bya marha**, ku tiyisisa leswaku vanhu a va tele swinene.

Mutsari u yisa emahlweni matirhisele ya xitayela hi ndlela leyi: “Presidente wa tiko u mi rhumela marito lawa: **titweni mi ri ekaya** (P. 90)”. Mutsari u tirhisile xivulavulelo lexi ku hlamusela leswaku Phuresidente wa tiko u ri, vanhu hinkwavo a va titwe va amukelekile kumbe va tshunxekile. Hi tlhela hi twa mutsari a ku:

Hinkwaswo leswi a swi ri eka yona a swi koka mahlo kambe xifaniso lexikulu, lexi a xi vekeriwile ekhumbini xi yivile mbilu yakwe (P. 91).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku hinkwaswo leswi a swi hayekiwile eka yona a swi sasekile, kambe xifaniso lexi a xi hayekiwile ekhumbini ra yindlu a xi tsakisile mbilu ya yena ku tlula mpimo. **Ku koka mahlo**, swi vula swilo swo saseka swinene. **Ku yiva mbilu**, swi vula ku tsakisiwa hi swilo swo karhi mutsari u tirhisile swivulavulelo leswi ku paluxa laswaku swifaniso leswi a swi ri kona a swi n’wi tsakisa. Mutsari u ri: “U kumile xikhalabyana lexi a xi lo hliki, a vutisa laha a ta kuma

kona laha ku nga na telefoni (P. 93)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku u kumile mukhalabye loyi a thyakile swinene, kutani a n’wi vutisa laha a ta kuma kona riqingho. Mutsari u tirhisile riencisi **hliki**, tani hi xitayela ku vula leswaku a thyakile swinene. Matirhisela ya mutsari ya ririmi na xitayela ya ri: “Ku navela ka hina sweswi ku komba ku pfumala hikokwalaho hi koka exilogweni (P. 95)”. Marito lawa ya hlamusela leswaku ku navela ka vona a ka ha kotekanga hikuva swilo a swi va tikela. Xivulavulelo xa, **Ku koka exilogweni**, swi tiyisisa leswaku swilo a swi sungula ku va tikela swinene. Mutsari u tlhela a ku: “Mihleketo yakwe a yi cinisiwa rhuvurhuvu hi ku pfumala ku rhula (P. 96)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku mihleketo yakwe a yi nga ri na ku rhula. **Ku cinisiwa rhuvurhuvu**, i xivulavulelo lexi hlamuselaka leswaku a xaniseka emihleketweni ya yena. Mutsari u ya emahlweni a tirhisa xitayela hi ndlela leyi: “Swivutiso swa yena a swo bebula swivutiso swin’wana, tinhlamulo ti hundzukile vamahosini (P. 96)”. Marito lama ya hlamusela leswaku a ti vutisa swivutiso swo tala swinene, laha a ri hava tinhlamulo ta swona. Mutsari u tirhisile xitayela hi vuenti lexi nge; **tinhlamulo ti hundzukile vamahosini**, ku paluxa leswaku a ti vutisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Kungu ra wena ri tiye hi hina, loko hina a hi nga ri kona kungu ra wena a ri ta tshama ri ri norho (P. 98)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku timhaka hinkwato leti a va tikunguhatile a ti humelela hikokwalaho ka vona, handle ka vona hinkwaswo leswi a va lava leswaku swi humelela a va to navela kunene. **Kungu ra wena ri tiye hi hina**, swi hlamusela leswaku timhaka hinkwato leti a va ti kunguhata a ti humelela hikokwalaho ka vona. Xitayela xa mutsari xi ya emahlweni hi ndlela leyi: “Namuntlha ku ta huma ximanga esakeni (P. 99)”. Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku timhaka ta le xihundleni hinkwato ti ta humela ehandle, ti voniwa kumbe ku tiviwa hi vanhu hinkwavo. **Ximanga xi ta huma esakeni**, mutsari u tirhisile xigaririmi hi ndlela ya ntikelo ku paluxa leswaku hinkwato timhaka ta swihundla ti ta tiviwa hi vanhu hinkwavo. Mutsari u ri: “Ndzi nge ku dyisi mbitsi, ku hlamula Young (P. 107)”. Xivulavulelo lexi xi hlamusela leswaku a nga ka a nga n’wi karhati kumbe ku n’wi endlela swilo leswi swi nga ta n’wi xanisa emoyeni. **Ku dyisa mbitsi**, i xivulavulelo lexi tiyisisaka leswaku a nge endli swilo leswi swi nga ta n’wi karharisa. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ku tlhuvutselaniwa macheleni, loyi a swi kumaka
Hi loyi wa vurhena, wa mbilu ya ribye, lava va
tsandzekaka va tshama va n'wi langute hi mahlo
ngati (P. 115).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku vanhu va lwela mali, loyi a yi kumaka hi loyi a nga na matimba loyi a chaviwaka, loyi a tlhela a nga twisisi loko a byeriwa swilo, kambe lava va tsandzekaka va n'wi languta hi ndlela yo ka yi nga ri kahle, kumbe ku n'wi languta hi ndlela yo biha. Xivulavulolo xa, **ku tlhuvutselaniwa macheleni**, xi kombisa leswaku va lwa va lwela mali kutani, lava va yi kumaka hi lava chaviwaka. **Ku va na mbilu ya ribye**, na xona i xivulavulelo lexi paluxaka laswaku lava vo ka va nga twisisi na vona a va yi kuma mali leyi. Mutsari u ri: "Hina hi vurile leswaku xihundla lexi xi ta hi khayela matluka (P. 118)". Xivulavulelo xi hlamusela leswaku vona va vurile leswaku, hinkwaswo leswi va swi endlaka swa le xihundleni swi ta va tsandza swi tlhela swi humela erivaleni swi tiviwa kumbe ku voniwa hi vanhu. Xivulavulelo xa, **Ku va khayela matluka**, swi hlamusela leswaku mitirho ya vona ya le xihundleni yi ta va tsandza. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Van'wana va chava ku nyumisa vavanuna
va vona, hambilo loko va tlunyiwa hi tinghala
ta matsune ta milenge mimbirhi (P. 124).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku van'wana vanhu va chava ku nyumisa vanuna va vona, hambilo loko va ri karhi va swi vona leswaku vanuna lava va vona leswi va va byelaka swona a hi ntiyiso swin'wana va byeriwa mavunwa. Ku **tlunyiwa** hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vula ku ngheniwa hi xilo etihlweni kutani u nga ha koti ku vona. Eka xivulwa lexi mutsari u tirhisile rito **ku tlunyiwa** tanihi xivulavulelo, ku paluxa leswaku hambilo loko va swi vona ku ri va xisiwa va chava ku byela vanuna va vona. **Matsune**, ku vuriwa nghala ya xinuna. Tinghala ta matsune ta milenge mimbirhi ku vuriwa vanhu va xinuna. Swivulavulelo leswi swi kombisa leswaku vavasati va chava ku khomisa vanuna va vona tingana hambilo loko va swi vona ku ri va va byela mavunwa mikarhi yo tala.

Mutsari u ri "Vanhu va navela ku hanya hi rivomba, ku nga ri hi swidzhiki, vanhu vo tano va tala ku tshama ni xivambalana lexi bubaka (P. 124)". Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku vanhu va swi rhandza ku hanya hi swilo swa kahle, ku nga ri hi

swa thyaka kutani vanhu va muhlovo lowu va tala ku dlawa hi ndlala. Rito **rivomba** i swilo swa kahle, kasi **swidziki**, i thyaka leri tshamaka kumbe leri dzikaka endzeni ka mati loko ya cheriwe eka nchumu wo karhi. **Xivambalana xa buba**, swi vula ku dlawa hi ndlala. Mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku vanhu va ti dlayisa ndlala hi ku lava swilo swa kahle.

Mutsari u yisa emahlweni xitayela a ku:“Ndzi lavisisile hinkwaswo hi wena, kutani ndzi kume leswaku wa kota ku hlayisa xihundla (P. 125)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku u lavisisile vuxokoxoko hi yena, kutani u kumile leswaku wa swi kota ku tshama ni mhaka ya xihundla a nga fambi a byeletela vanhu. **Ku hlayisa xihundla**, i xivulavulelo lexi mutsari a kombisaka leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena wa swi kota ku tshama na mhaka a nga byeli vanhu.

5.2.7 XIVULWAMFILUNGANO

Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela hi xivulwampfilungano eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** hi ndlela leyi:

Ntumbuluko wa munhu wa hlamarisa, munhu a nga va ni voko leri pfulekeke, ntwela ni tintswalo kambe a va ni mbilu yintsanana, a hlundzuka ni tihlo ri nga si copeta (P. 21).

Xivulwampfilunano lexi xi hlamusela leswaku munhu u na nyiko yo hlamarisa hikuva a nga va ni vuswikoti byo nyika leswi a nga na swona eka van'wana, a tlhela a va na ntwelavusiwana eka vanhu, kambe a hatla a lan'wa a hlundzuka hi xihatla. **Ku hlundzuka ni tihlo ri nga se copeta**, na **ku va na voko leri pfulekeke**, mutsari u tirhisile xitayela xa xivulwampfilungano ku hlamusela leswaku munhu a nga va na nyiko yo nyika a tlhela a va munhu wo hlundzuka hi xinkadyana. Ntshaho lowu wu tiyisisa leswaku munhu a nga twisiseki leswi a nga tumbulukisa xiswona. Xitayela xa mutsari xi ri:

Small u twe a ri karhi a tshineleriwa, ivi a twa rifu ri n'wi nyanyukela, yena u fele ku hanyela ra makumu (P. 44)”.

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku Small u twe munhu a ri ekusuhi na yena, kutani a swi twa leswaku onge va lava ku n'wi dlaya , kutani a sungula ku swi twa leswaku ku fa ni ku hanya a swi ri ka yena. **A twa a nyanyukela hi rifu**, mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku a ri kusuhi na ku dlayiwa. **Yena u fela ku hanyela ra makumu**, xivulwampfilungano lexi xi hamusela leswaku a ku ri siku ra yena ro hetelela ra ku hanya a nga ha ta pfuka a hanya nakambe. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Vanhu va karhata, kambe loko va vona macheleni
va hundzuka switirhi, hi ta va tirhisa hina hikuva a
ha ha koti nchumu ho va ni mabyongo ntsena
(P. 49).

Xivulwampfilungano lexi xi hlamusela leswaku vanhu va karhata swinene loko va vona mali, va tirha hambu swi nga fanelanga, kutani va ta va tirhisa hikuva vona a va ha ri na wona matimba yo ti tirhela va lo sala ni vutlhari ntsena. Marito lawa; **hina a ha ha koti nchumu, ho va ni mabyonga ntsena**, mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku vona se va kurile, a va ha ri na wona matimba yo titirhela, va lo sala ni vutlhari byo hleketa ntsena. Xivulwa lexi xi paluxa leswaku mali ya vona hi yona leyi a yi fanele yi va tirhela hikuva vona se a va kurile. Mutsari u ri:

Va tsemakanye mapatu, va hundza ehenhla ka
mabiloho kutani va ya exineneni ni leximatsini,
evuxeni, evupeladyambu, en'walungwini ni le
dzongeni kambe a ko fana nakwala (P. 54).

Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku va fambile hinkwako laha mapatu ya hlanganaka kona, va hundza ni hi le henhla ka mabuloho, va ya exineneni ni le ximatsini, va tlhela va hlanganisa timheho ta mune ta misava, kambe va nga kumi kumbe ku vona xa n'wanchumu xo khomeka. Marito lawa; **kambe ko fana na kwala**, mutsari u tirhile xitayela ku kombisa leswaku a va vuyanga na nchumu kumbe ku kuma xo khomeka. Ntshaho lowu wu paluxa leswaku hinkwako laha va fambeke va lava kona swigevenga a va swi kumanga. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Ku hefemuteka na mahika a swi herile, ku
himana ka timbilu, a swi hundzukile matimu
kambe a ku lo sala ntsena ta le makeheleni
nkarhi wun'wana a ko nkwee, ku pfumala na
xo chakala! (P. 57).

Xivulwampfilungano lexi xi hlamusela leswaku ku karhala loku a va ri na kona na ku tshama va chuhile mikarhi hinkwayo a swi herile a ku lo sala leswi a ku ri swa le xihundleni na ku hlambanyisa ntsena, mikarhi yin'wana a ku tshama ku nga vonaki na munhu na un'we. **Ku lo sala ta le makeheleni**, mutsari u hlamusela leswaku a ku lo sala swa le xihundleni leswi na munhu na un'we a nga fanelangiki ku swi tiva. **A ku pfumala na xo chakala!** swi hlamusela leswaku a ku ri hava na xilo xo karhi kumbe munhu loyi a tshuka a humelela, a ku tshama ku rhurile swinene. Xivulwa lexi xi tiyisisa leswaku dzhawu leyi a ya ha vhakeriwi swinene kambe a ku lo sala ntsena leswi a va swi endlela exihundleni Mutsari u ya emahlweni a tirhisa xitayela hi ndlela leyi:

Mi pfumala vutivi lebyi byi velekiwaka hi vukhale, mi pfumala ntokoto wo ehleketa nkarhi wo leha naswona mi lava ku tirha sweswi, swi hela sweswi, mi fuma sweswi kasi sweswi swi mi vitanela ku fa sweswi, kambe mi ta humelela ntsena hikokwalaho ka mabyongo ya hina (P. 61).

Xivulwampfilungano lexi xi hlamusela leswaku va pfumala ntokoto lowu a wu tirhisiwa hi vakhale, va pfumala ni vutlhari byo hleketa nkarhi wo leha, va lava ku tirha sweswi va tlhela va kuma na ntshovelo hikaari wolowo, kasi loko u lava ku kuma swilo hi nkarhi wolowo, u ti vitanela ku hatla u hundza emisaveni, kambe va ta humelela ntsena hikokwalaho ka vutivi bya vona. Mutsari u kombisile hi vuenti xitayela hi ku vula leswaku, **va pfumala vutivi lebyi velekiweke hi vukhale**, ku paluxa leswaku va pfumala ntokoto wo ti nyika nkarhi wa ku endla swilo hi ndlela leyi faneleke. Mutsari u ya emahlweni na xitayela hi ndlela leyi:

A languta vutomi bya yena ivi a vona leswaku byi hundzukile xitlakati lexi khulukaka hi ndhambi hikuva matimba a ya n'wi lan'wile, vutlhari a byi phyile byi n'wi siya esaveni ra mananga (P. 70).

Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko a vona vutomi lebyi a hanya byona, a vona byi nga ha pfuni nchumu, a sungula ku hela na matimba, mihleketo na yona yi nga ha swi koti ku hleketa kahle, a ti kuma onge se u lo lahleka hikuva swa vutomi a swi nga ha n'wi fambeli. Mutsari u tirhisile xitayela xa, **A vona vutomi byi hundzukile**

xitlakati, na **vutlhari a byi phyile**, ku paluxa leswaku a vona vutomi byi nga ha ri na nkoka eka yena na vutlhari na byona se a byi herile. Xivulwa lexi xi kombisa leswaku swa vutomi a swi nga ha n'wi fambeli kahle. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Smith maendlelo ya yena ya swilo a ya komba leswaku u le mahlweni ka hinkwavo, kutani u fanele ku endla leswi hlawulekeke, kambe mihleketo yakwe a yi cinisiwa rhuvurhuvu hi ku pfumala ku rhula (P. 96).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku Smith a ti komba a tlarihile loko a endla swilo swa yena eka hinkwavo, kutani a fanele ku endla swa kahle, kambe mihleketo ya yena a yi karhele hikuva a pfumala ku rhula. Matirhisele ya mutsari ya xitayela ya ku, **u fanele ku endla leswi hlawulekeke na mihleketo ya yena a yi cinisiwa rhuvurhuvu**, swi paluxa leswaku Smith a nga endli leswinene kutani a tshama a hleketa swinene hikuva ku rhula, a ri hava. Ndzimana leyi yi paluxa leswaku Smith maendlelo ya yena ya swilo, a ya ri kahle ku tlula ya van'wana kambe a tsandzeka ku tirha hikuva a tshama a ri eku ehleketeni. Matirhiselo ya mutsari ya ririmi na xitayela ya ri:

Endzeni ka nhloko ya wena ku ni byongo lebyi byi kalaka emisaveni hinkwayo, khombo ra kona hi leswi na wena n'wini, u nga tiviki ku tirhisa mabyongo ya wena eka leswi swi vuyarisaka (P. 125).

Xivulwampfilungano lexi xi hlamusela leswaku u na mihleketo ya kahle leyi vanhu vo tala va nga hava, kambe leswi swi vavaka hileswaku na yena n'wini a nga swi kotiki ku tirhisa mihleketo leyi a nyikiweke yona, eka leswi na yena n'winyi a nga kotaka ku pfuneka hi swona. Swivulwampfilungano leswi nge; **nhloko ya wena yi ni byongo lebyi kalaka emisaveni hinkwayo na khombo ra kona hi leswi na wena n'wini u nga tiviki ku tirhisa mabyongo ya wena eka leswi swi vuyarisaka**, mutsari u tirhisile xitayela hi ndlela ya ntikelo ku paluxa leswaku ximunhuhatwa lexi, a xi nyikiwile, kambe a xi nga ri na ntokoto wo tirhisa nyiko leyi a xi ri na yona.

5.2.8 XIVULWAN'WE

Mutsari u tirhisile xivulwan'we ka tsalwa ra **Nsuku wa mina** hi ndlela leyi : “Nyuku a wu khuluka kunene hi longo rakwe (P. 37)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a huma nyuku wo tala lowu a wu ehla hi le nhlani wa yena. **Nyuku, i nhlokomhaka. Khuluka, i riendli. Khuluka**, hi ntovelo hi loko mati yo tala ya tsutsuma hi matimba. Eka ndzimana leyi, **khuluka** yi tirhisiwile tani hi xitayela ku paluxa leswaku a huma nyuku wo tala wu rhelela hi nhlana wa yena.

Mutsari u tirhisile ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Mbilu a yi cina muchongolo wa madambi (P. 37)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku a chuhile kutani mbilu ya yena a yi bela ehenhla swinene. **Mbilu i nhlokomhaka. Cina, i riendli. Muchongolo wa madambi**, i xiendliwa. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo **muchongolo** i ncino wa Vatsonga lowu va cinaka va tlulela ehenhla kutani mutsari u fananisile ku ba ka mbilu ya yena na ncino wa muchongolo. **Madambi**, swi vula ku xaniseka. Mutsari u tirhisile xivulwan'we lexi xi paluxa leswaku mbilu ya yena a yi bela ehenhla hikuva a chuhile swinene. Mutsari u ya emahlweni a ku: “byongo a byo vila kunene (P. 38)”.

Marito lawa ya hlamusela leswaku byongo bya yena a byi karhele hi ku hleketa kumbe a vilela swinene. **Byongo i nhlokomhaka. Vila i riendli**. Mutsari u tirhisile xivulwa lexi nga laha henhla ku kombisa leswaku vilela kumbe byongo bya yena a byi karhele ku hleketa. Mutsari u tlhela a ku: “Dyambu a ri pelele vo tala (P. 68)”. Eka xivulwan'we lexi, hi na tinhlamuselo timbirhi, mutsari u hlamusela leswaku swilo a swi nga ha va fambeli kahle, kumbe a va kotanga ku endla swilo swa vona hikuva nkarhi a wu va siyile. **Dyambu i nhlokomhaka. Pelela i ri endli**. Tanihi leswi ndzi boxeke tinhlamuselo timbirhi laha henhla, **dyambu a ri pelele vo tala**, hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwawo swi vula ku siya hi nkarhi wa leswi a wu lava ku swi fikelela hikuva dyambu se ri perile. Hi ririmi ro gega, swi vula ku ka swilo swi nga ha fambi kahle evuton'wini. Mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku nkarhi a wu va siyile.

5.2.9 SWIFANISO SWO KHORWISA MIEHLEKETO

Mutsari u tirhisile xifaniso xo khorwisa miehleketo tani hi xitayela hi ndlela leyi: “Misava hinkwayo yi hundzukile xihlahla xa vona xa rihlaza (P. 56)”. Ntshaho lowu

wu hlamusela leswaku hinkwayo leswi a va swi endla, a swi va tsakisa swinene. Mutsari u tirhisile **xihlahla**, tani hi xitayila ku nga dzhawu leyi a ku ri vutumbelo bya vona. Hi mavulavulelo ya nkarhi hinkwawo xihlahla i nsinya lowu vaka wu ri na ndzhuti wo wisela eka wona. Kutani mutsari u tirhisile ntshaho lowu ku paluxa leswaku laha a va ri kona a ku ri ndzhawu ya kahle ya vutumbelo bya vona laha a va ti tsakisa hi swa misava.

Mutsari u ri: “New York na yona yi hundzukile makhwati lawa ya hanyaka (P. 56)”. Xivulwa xo khorwisa miehleketo lexi xi hlamusela leswaku swilo hinkwaswo leswi a swi endliwa exihundleni a swi hetelela swi paluxeka. Mutsari u tirhisile **makhwati** tani hi xitayila ku kombisa vubihi lebyi a byi endliwa eNew York. **Makhwati**, hi ntolovelo i dzhawu yo tlhuma yo chavisa laha swigevenga kumbe vanhu vo yiva va tumbelaka eka yona. Eka ntshaho lowu mutsari u paluxa leswaku swilo hinkwaswo swo hamboloka leswi a swi endliwa eka tiko leri leswi vanhu a va ehleketa leswaku va swi endla emunyameni, va nga voniwi hi munhu, a swi hetelela swi voniwa.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Miako leyi a yi hundza, a yi hundzukile makhele ni makhokholo ya nyavulala (P. 69)”. Ndzimana leyi yi hlamusela leswaku miako leyi a yi hundza a vona onge yi hundzukile vutumbelo bya lava va endlaka swo hamboloka. **Makhele**, i ndzhawu leyi ceriweke yo enta swinene. **Makhokholo**, i miako yo leha swinene. **Nyavulala** i munhu wo endla swilo swo biha swinene. Swifaniso swo khorwisa miehleketo swa; **makhele**, **makhokholo** na **nyavulala**, leswi swi kombisa hi vuenti xitayela xa mutsari ku paluxa leswaku a ku ri ndzhawu leyi swigevenga leswi a swi endla swilo swo chavisa a swi tumbela kona laha loko a hundza kona a chava swinene.

5.2.10 XITHATHELO

Mutsari u tirhisile xithathelo eka tsalwa ra **Nsuku wa mina** tani ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Ku fika eka Presidente hi yexe swi fana no fika embilwini ya nghala leyi hanyaka (P. 31)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko u lava ku vona presidente a swi chavisa swinene. **Nghala**, i xiharhi xa nhova xo chavisa swinene. Mutsari u thatherile loko a vula leswaku, **loko u lava ku vona Presidente swi fana**

na fika embilwini ya nghala, hikuva embilwini ya nghala a hi nge pfuki hi fikile. Kutani mutsari u tirhisile xithathelo ku paluxa leswaku ku vonana na Presidente a swi nga olovi hikuva a ri munhu wo xiximeka. Mutsari u yisa emahlweni ku tirhisa xitayela hi ndlela leyi: “Mahlo ya yena a ya hlomukile enghoheni ya yena onge ya ngo do, ehansi (P. 37)”. Marito lama ya hlamusela leswaku mahlo ya yena a ma ri makulu swinene, loko u n’wi langutile a wu to hleketa leswaku ya nga wela ehansi. **Ku do, ehansi**, swi vula ku wa ka xilo ehansi. Eka xivulwa lexi, mutsari u thatherile hikuva matihlo ya munhu hambi yo va ya kurile swinene ya nge weli ehansi. Xithathelo lexi xi tiyisisa leswaku mahlo ya yena a ma ri makulu swinene.

Mutsari u ri: “A langutana, a vona swigevenga leswi mahlo ya swona a ya pfurha ndzilo (P. 51)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku u vonile swigevenga leswi a swi hlundzukile. **Mahlo ya swona a ya pfurha ndzilo**, swi vula leswaku a swi hlundzukile. Mutsari u thatherile hikuva mahlo ya munhu ya nge pfurhi ndzilo hambi a hlundzuke ku tlula mpimo. Mutsari u tirhisile xigaririmi lexi ku paluxa leswaku swigevenga a swi hlundzukile swinene.

Mutsari u ya emahlweni a ku: “Mimovha a yo haha kunene (P. 55)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku mimovha a yi tsutsuma ku tlula mpimo. Mutsari u tirhisile xithathelo hikuva movha a wu nge hahi, ku haha xihahampfhuka. Mutsari u tirhisile rito **haha** ku tiyisisa leswaku mimovha a yi tsutsuma swinene. Mutsari u yisa emahlweni xitayela hi ndlela leyi: “Ku na doroba xikarhi, laha ku nga ni miako yo tlhiva tilo (P. 117)”. Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku a ku ri na doroba leri miako ya rona a yi lehile swinene. Mutsari u tirhisile xithathelo hikuva miako hambi yi lo kula ku tlula mpimo a yi nge tlhivi tilo. Mutsari u tirhisile xitayela ku paluxa leswaku miako leyi a yi ri kona eka doroba leri a yi lehile swinene.

5.2.11 XIFANANISI / XIHLAMBANYISO

Xihlambanyiso kumbe xifananisi i xigaririmi lexi xi tirhisiwaka ngopfu eka matsalwa laha ku tekiwaka michumu yo hambana kutani yi fanisiwa wonge i xilo xin’we. Mutsari u tirhisa ririmi na xitayila hi xihlambanyiso hi ndlela leyi landzelaka:

Hodela leyi yi langutane ni ndhawu leyo wisela eka yona ya Park, leyo saseka wonge i nyangwa wa le matikweni (P. 45).

Ntshaho lowu wu hlamusela leswaku hodela a yi ri ku suhi na Park yo wisela eka yona leyi a yi sasekile swinene. Mutsari u fananisile **Park** leyi ni nyangwa wa le matilweni. Mutsari u tirhisile xifananisi **ongwe**, ku tiyisisa leswaku **vuwiselo** lebyi a byi sasekile swinene laha a byi fananiseke ni ku saseka ka **nyangwa wa le matilweni** laha hi nga ku tiviki. Hi tlhela hi twa mutsari a ku: “New York a ri pfumali nchumu, swidyondzeki swi haxiwile ongewe i sava ra lwandle (P. 78). Xifananisi lexi xi hlamusela leswaku New York a yi nga pfumali nchumu, hikuva swidyondzeki a swi tele ku tlula na mpimo. **A ri pfumali nchumu**, swi vula leswaku swilo hinkwaswo swi kona eka tiko leri. **Haxiwile** kumbe ku **haxa**, hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, swi vula ku haxa mbewu ya swimilana swin’wana na swin’wana leswaku swi mila eka ndzhawu leyikulu swinene. Mutsari u fananisile **swidyondzeki** swa le **New York** na **sava ra lwandle**, ku paluxa leswaku swidyondzeki a swi tele ndzhawu hinkwayo. Mutsari u ya emahlweni a ku:

Loko a vulavula, tinhlaya takwe a titshavatana tani hi tinsimbi leti susumetaka mavhilwa ya xitimela xa malahla (P. 60).

Xihlambanyiso lexi xi hlamusela leswaku tinhlaya ta yena a ti ri letikulu swinene, laha loko ti tshavatana mutsari a ti fananiseke na tinsimbi to susumeya mavhilwa ya xitimela xa malahla. Mutsari u tirhisile xihlambanyiso **tani hi ku fananisa** ku tshavatana ka tinhlaya ta yena mavhilwa ya xitimela xa malahla.

5.2.12 XISASI

Xisasi i xigaririmi xo vula nchumu wo biha hi ndlela yo saseka yo khavisa. Mutsari u tirhisile xisasi tani hi xitayela hi ndlela leyi: “Loko a helela hi ku lakahla, humba a yi olele nkuma khale (P. 35)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku loko a hetelela hi ku wela ehansi, a va a file kumbe a hundzile emisaveni. Mutsari u tirhisile rito **lakahla**, ku vula ku wela ehansi a ti lahlela. **Humba yi olele nkuma**, mutsari u tirhisile **xisasi** ku papalata ku vula leswaku **u file**.

Mutsari u yisa emahlweni ririmi na xitayela hi ndlela leyi: “Whiteside u funye buwa hikuva a tshembe n’wina (P. 60)”. Xivulwa lexi xi hlamusela leswaku Whiteside u lovile kumbe ku hundza emisaveni hikokwalaho ka leswi a va tshembile. Mutsari u sasile a tirhisa marito ya ku; **u funye buwa**, matshan’wini yo vula leswaku u **file**.

Mutsari u tlhela a ku: “Nkulukumba Young u hi siyile (P. 158)”. Xisasi lexi xi hlamusela leswaku Nkulukumba Young u hundzile emisaveni kumbe u lovile. Mutsari u sasile hi marito lawa ya; **u hi siyile**, ematshan’wini ya ku vula leswaku u file. Nkulukumba Young **u file**, kutani u sasile a vula leswaku **u hi siyile**.

Swisasi leswi swi kombisiweke swi paluxa hi vuenti xitayela na ririmi ra mutsari ku tirhisa swigaririmi hi ndlela ya ntikelo. Swigaririmi swa; **humba yi olele nkuma, u kunye buwa** na **u hi siyile**, hinkwaswo swi paluxa leswaku munhu u file leswi hi ntolovelohi swi papalataka hi swi sasa, hi vula leswaku u **lovile** kumbe **u hundzile emisaveni**.

NDZIMA YA 6

KU DLAYISETA NA SWIBUMABUMELO

6.1 KUDLAYISETA

Xikongomelo xa xitsalwana lexi a ku ri ku xopaxopa xitayela na ririmi swa tsalwa ra **Nsuku wa mina** na **Ndzi ta n'wi kuma** hi W.R. Chauke. Ririmi i nchumu lowu tirhisiwaka masiku hinkwawo naswona i ra nkoka swinene. Vatsari va matsalwa va tirhisa ririmi na xitayela ku tlhontlha miehleketo ya vahlayi va matsalwa. Eka xitsalwana lexi hi ringetile ku xopaxopa swin'wana swa swiyenge swo fana na **swivuriso, swivulavulelo, xivulwan'we, xivulwampfilungano, swifaniso swo khorwisa** miehleketo na ririmi ro gega, laha hi tirhiseke **xithathelo, xisasi** na **xigego**.

Hi xitsalwana lexi hi swi kotile ku fikelela xiyimo xo kombisa ndlela leyi mutsari wa matsalwa lawa ndzi ya boxeke laha henhla, laha a paluxeke hakona matirhisele ya ririmi na xitayela. Hi xitsalwana lexi hi rhandza ku khutaza leswaku valeteri, vadyondzisi xikan'we ni varhandzi va matsalwa, va va ni vutivi lebyi enteke mayelana ni swin'wana swa swilaveko swa nxopaxopo wa xitayela xa mutsari.

6.2 SWIBUMABUMELO

Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku Vatsonga va nga lahlekeriwi hi matirhiselo ya ririmi hikuva ririmi i nchumu lowu vanhu va wu tirhisaka ku burisana na ku fambisa mahungu ya nkoka. Ririmi ri tlhela ri va xihlawulekisi xa nkoka exikarhi ka vanhu na swiharhi. Nakambe ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku a hi xiyeni ndlela leyi mutsari a paluxaka hakona hungu ra yena, maendlelo ya nkongomelo na mavumbelo ya swimunhuhatwa, hinkwaswo leswi swi vumba xitayela xa mutsari. Ndzavisiso lowu wu bumabumela leswaku a hi xiyeni na leswaku vatsari va tirhisa ririmi ro dzika, hinkwaswo leswi swi vuya ka nchumu wun'we ku nga xitayela.

Kuleha na ku koma ka mitila, ku tirhisiwa ka swivuriso na swivulavulelo hinkwaswo leswi swi wela eka nhlokomhaka ya xitayela. Xo hetelela hi leswaku valavisisi va vonile swi fanerile ku pfumala makwanga, kutani va siyela vahlayi ndzima yo xopaxopa xitayela na ririmi. Valeteri, vadyondzisi ni vadyondzi se swi le ka hina ku ya handza swin'wana swilaveko ni swihlawulekisi swa matirhiselo ya ririmi na xitayela.

TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Abrams M.H, 1993 *A Glossary of Literary Term*. Harcot brace, Jova Novich college publication. Cuddon J.A. 1991, *Dictionary of Literacy Terms* London. Pingiun books.

Algeo, John & Thomas Pale, 2004, *The Original and Development of English Language*. 5th adition USA milkweed edition.

Bret, R.L. 1993. *An Introduction to English Studies*. Edward Arnold Ltd London.

Canoncisi, NN. 1989. *The Zulu Folktale*. Durban: University of Natal.

Collins *English Dictionary* 1991. Completed and unabridged Harpercollins Publishers.

Cuddon, J. A. 1991. *Dictionary of Literary Terms*. London. Penguin books.

Chauke W.R. 1997. *Nsuku wa Mina*. Printing and publishing company (Pty) Ltd Pietermaritzburg.

Chauke W.R 1993. *Ndzi ta N'wi kuma*. Copyright De Jager – HAUM publisher forest drive, Pinelands, Cape Town.

Crystal, D. 1985. *A Dictionary of Linguistic and Phonetics*. Basil Blackwel oxford.

Grace W.L. 1988. *Response to Literature*. Graw Hill New York, London, Penguin books.

Golele N.C.P 2002. *Nxopaxopo wa Ririmi ra Tinovhele ta Nhungu ta Xitsonga* Upublished PhD.

Harold Lasswell 1991. *Content in communication Research*: free press, New York.

Hanry E, Jacobs 2001. *Glossary of Literary Terms and introduction to Reading and Writing*. Upper Sandal River.

Lutrin, B & Pincus, M. 2005. *English Handbook and Study Guide: A comprehensive English References Book*. Cape Town: Heinemann.

Kenney, W. 1966. *How to Analyse Fiction*. New York: Fordham University Press.

Kimberly A. Neuedorf 2002, *The content of Analysis Guide Book*. Loaks C.A. Sage.

Machete H.A. 2001, *Dyondzo ya Tin'wana ta Tinovhele ta Xitsonga 1938-1998*. Sovenga: University of the North.

Maswanganyi T.B. 2009. *Vumunhuhati na Nkongomelo eka Tsalwa ra, N'waninginingi ma ka Tindleve*. Sovenga: University of the North

- Msimang, C.T. 1986. *Folktale Influence on the Zulu Novel*. Pretoria. Acacia.
- Msimaki B.E. 1998, Characterization in *Murhandziwana*, S.J. Khosa) and *Manyunyu ya Xitsotso* (T.H. Khosa) (Unpublished) M.A Dissertation. Rau, Bramfontein.
- Nkuzana K.J. 1996, *A Critical Assessment of B.K.M Mtombeni Creative Works*. Pretoria Unisa.
- Peck, J.1983. *How to Study a Novel*. Hong Kong: Macmillan.
- The American Heritage Dictionary*, 1995. English Language, fourth Edition copy right by Houghton Mifflin Company.
- Wellek R. & A. Warren 1949. *Theory of Literature*. Penguin books Lond.